

Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544–1580

af MOGENS CHRISTENSEN

Efter reformationen blev store dele af kirkeinstitutionen lagt ind under staten. Det betød bl.a., at gejstligheden fik en række verdslige opgaver og kom til at optræde som statstjenere. Den lokale sognepræst skulle, foruden at forkynde Ordet, kontrollere og disciplinere menigheden og se til, at forbudene mod hor, druk og luksus blev efterlevet. Præsten blev det verdslige samfunds forlængede arm i den forstand, at kirken og den verdslige øvrighed ofte havde sammenfaldende politiske og økonomiske interesser. Det er et karakteristisk træk for den tidligmoderne statsbygning, hvilket hertug Hans den Ældre ikke var sen til at udnytte i sit hertugdømme.

I 1551 udsendte Hans den Ældre en luksusforordning for Tønder by, som skulle sikre, at borgerne ikke levede over evne, men gav sig ind under kirkens krav om nøjsomhed og mådehold. Hertugen havde nemlig erfaret, at der ved bryllupper, barkedåb og begravelser blev udfoldet en sådan pragt, at det ikke alene var til ulykke for de fattige, som gennem statusgivende fester ville hæve sig over deres stand, men til »schadenn und vorderff« for samtlige købstadens borgere.

Forordningen illustrerer meget godt hertug Hans' rolle som en tidligmoderne luthersk landsfader med ansvar for befolkningens ve og vel – og ikke mindst omsorg for deres sociale velbefindende. Når det var legitimt at foretage regulerende indgreb i forbindelse med kirkelige fester, var det ikke mindst pga. øvrighedens pligt til at opdrage menighederne til kristne medborgere og lydige og føjelige undersåtter. Som verdslig øvrighed havde hertug Hans det øverste ansvar for områdets kirker, for den rette forkyndelse og sjælefredelse og dermed også for almenvellets bedste. At arbejde for at fremme gudfrygtigheden og de kristne dyder var i høj grad til gavn for almenvellet, hvilket også blev understreget i luksusforordningen: Den var alene til indvå-

nernes eget bedste – og beskyttelse (»Dat gereikett einem idern tho sinem sulvest bestenn und schuet«).¹

Denne luksusforordning udtrykker en generel tendens i perioden, nemlig at den verdslige øvrighed i forlængelse af hans kristne omsorg for menighedernes jordeliv og sjælefredelse kunne forordne vidtgående indgreb i deres hverdag. Langt hen ad vejen var statens og kirkens interesser her sammenfaldende, og ikke mindst i begrundelsen for overhovedet at regulere dagliglivet kunne kirkelige hensyn ofte gå hånd i hånd med politiske og økonomiske motiver.

Efter reformationen overgik mange af kirkens hidtidige funktioner til staten. Nu var det ikke længere kirkens, men statens opgave at sørge for, at befolkningen forblev kristen i et luthersk samfund med kalds- og standstanken som hovedhjørnestenene. Det hierarkiske og standsopdelte samfund var en guddommelig og dermed ubrydelig orden, og at der ikke måtte røkes ved samfundsordningens religiøse legitimitet, blev også gentagne gange understreget i periodens socialstratificerende forordninger: Hvad der var tilladt, rimeligt og sæmmeligt, var afhængigt af den enkeltes stand.

Parallelt med at staten overtog kirkens ansvar for evangeliets forkyndelse, blev store dele af kirkeinstitutionen sekulariseret. Ikke alene mistede kirken dens tidligere selvstændige magt og lovgivningsmæssige myndighed, dens jordtilliggender og økonomiske ballast, men gejstligheden blev også omstødt til en statslig embedsmandsstand under øvrighedens ledelse og ansvar. Den lokale gejstlighed blev underlagt en verdslig administration og fik overdraget en række opgaver, som klart rakte ud over dens kirkelige opdrag. Sognepræsterne skulle optræde som statstjenere og blandt andet føre kontrol med de moralske og sædelighedsmæssige sider af menighederne. De skulle kundgøre forordninger fra prædikestolen og undertiden slå forordninger op på kirkedøren og i det hele taget optræde som øvrighedens lokale repræsentanter. Tilsvarende skulle herredsprovsterne kontrollere præsternes embedsfunktioner, indberette lovbrud til øvrigheden og føre tilsyn med kirkernes økonomi og menighedernes skatterestancer.

Dette forhold, at ansvaret og dermed opsynet med menighedernes gudfrygtighed blev et statsligt anliggende, og at kirken som institution blev indkapslet i en verdslig interessesfære, har man karakteriseret som en konfessionalisering af stat og samfund. Hvor reformations-tidens konfessionsdannelse, dvs. systematiseringen at den evangeli-

ske teologi i nationale kirkeordinanser, i overvejende grad bør ses som en teologisk proces, betegner konfessionaliseringen derimod et udtalt statsbegreb, hvormed man har søgt at indkredse periodens bestræbelse på at politisere teologien i en national retning. Blev det religiøse ikke en direkte løftestang for det politiske, så blev den nationale bekendelse en gennemgående forklaringsramme, som blandt andet kunne give den verdslige øvrighedsmagt legitimitet og disciplineringen af befolkningen gyldighed.

Konfessionaliseringen synes at have været en gennemgående tendens i dannelsen af de tidligmoderne statsbygninger, som opstod af brokkerne fra reformationens omvæltninger. Den teologiske begrundelse for samfundets standsopdeling, øvrighedens magtudøvelse og ensretningen såvel som disciplineringen af menighederne har tilsammen været grundelementer i periodens statsdannelser, og det uanset om der var tale om større kongeriger eller små og usammenhængende hertugdømmer. I Hans den Ældres hertugdømme kan man allerede fra begyndelsen se tilløb til en sådan konfessionalisering, og den gjorde sig stort set gældende gennem samtlige 36 år, hvor hertugdømmet eksisterede. Denne artikel vil søge at kaste lys over denne konfessionalisering og over hvordan sognepræsterne som statslige embedsmænd indgik i bestræbelsen på at regulere og disciplinere menighederne med brugen af kirketugten som det overordnede middel.

Hans den Ældres hertugdømme: En religiøs statsbygning 1544–1580

Det område, som hertug Hans fik overdraget som underhold ved Hertugdømmernes deling i august 1544, var geografisk usammenhængende og tilsyneladende ikke uden problemer.² Det omfattede amterne Haderslev, Løgumkloster og Tønder, Tørrning len og med enkelte undtagelser de nordfrisiske vadehavsøer, med det velhavende, selvbevidste og til dels også selvstændige landskab Nordstrand som smertensbarnet. Tilmed bestod hertugdømmet af holstenske landområder, nemlig Bordesholm klosterdistrikt, Rendsborg amt samt øen Femern.

Delingen blev foretaget således, at der blev taget højde for, at alle skulle have lige store dele af Hertugdømmernes aktiver, opmålt efter årlig indtægt, og passiver, som udgjorde den samlede gæld og pantsatte værdi i jord og gods.³ Efter hertug Adolf havde valgt hertug-

Kort over hertug Hans den Ældres hertugdømme 1544–1580. Tegnet af Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland, Haderslev. Gengivet efter: *De slesvigske hertuger*. Red.: Lennart S. Madsen et al. Aabenraa, 2005.

dømmet Gottorp og Christian III hertugdømmet Sønderborg, var der kun Haderslev tilbage til hertug Hans, hvilket han efter alt at dømme ikke har været alt for tilfreds med. I et senere brev gav han noget indigneret til kende, at han ved delingen var blevet forfordelt og måtte tage sig til takke med det område, som ingen andre ville have.⁴

Året inden delingen var han kommet til Hertugdømmerne og havde indrettet sig på Gottorp slot i rollen som medstatholder sammen

med Johan Rantzau. Han var 22 år gammel og havde allerede tilbragt 6 år i Königsberg hos sin svoger hertug Albrecht af Preussen, hos hvem han sandsynligvis var blevet oplært i forvaltning og statsmandskunst. Uddannelsen fortsatte nu på Gottorp, hvor han af Rantzau fik indsigt i militære, fiskale og embedspolitiske forhold i Hertugdømmerne, hvilket hurtigt kom ham til gode ved overtagelsen i september 1544.⁵ Umiddelbart herefter gik han i gang med at indrette hertugdømmet efter nye og i samtiden moderne principper: Administrationen på Haderslevhus blev professionaliseret med universitetsuddannede sekretærer og siden også med kanslere, og 'den offentlige sektor' blev kigget efter i sømmene og langt hen ad vejen nyetableret. Skole- og hospitalsvæsenet blev nyordnet med fundatser, fattigforsorgen sikret, og ligeledes blev der anlagt kystsikringer og diger, så der med inddæmningen af marskområder i kog kunne tages ny jord under plov. Det retslige område blev restitueret med nye forordninger, og det økonomiske område fik tilføjet love om told, pantsættelse og betaling af skatte- og tienderestancer. Stort set alle samfundsforhold blev således reguleret med forbud og påbud, og i en tid, hvor religion og fromhed spillede en central rolle, kunne det kirkelige område heller ikke lades ude af betragtning.⁶

Imidlertid faldt mange dagligdagsforhold ind under det kirkelige område. Synet på moral og sædelighed, kærlighed og almindelig anstændighed var endnu ikke løsrevet fra sin kirkelige sammenhæng og dermed verdsliggjort, men måtte vurderes efter religiøse alen. Hvad der var rigtigt og moralsk forsvarligt, måtte begrundes på baggrund af en bibelsk legitimitet. Det moralsk utilstedelige, som f.eks. hor og lejermål, var som et brud på det sjette bud integreret i det religiøst krænkende, og efter samme rationale kunne næsten ethvert lovbrud kriminaliseres religiøst: At nægte at svare tiende og sidde øvrighedens forordninger og påbud overhørig var en desavouering af øvrigheden, og fordi øvrigheden var indsat til at beskytte den af Gud indstiftede samfundsordning kunne det tilbageføres til en underkendelse af Guds vilje og dermed som et brud på første bud. Åger og rentestagning brød med syvende bud, manddrab med femte bud, helligbrøde med tredje bud, mened med andet bud osv. Bibelens påbud, som de kom til udtryk gennem forkyndelsen og præstens formaninger, var ledetråde for en sand og gudfrygtig levevis, de var kristendommens svar på, hvordan menighederne skulle leve i fred og fordragelighed, og som sådan en direkte anvisning for Guds intention.

I bestræbelsen på at få menighederne til at efterleve budene blev der fra verdsligt hold mobiliseret en række kirkelige tiltag, som skulle øge opmærksomheden på den evangeliske lære og moral. Heri spillede kirketugten og de reglementerede provste- og bispevisitatser en afgørende rolle. Gennem kirketugten skulle sognebørnene tuges (egl. 'opdrages') til at give sig ind under Kristus, og siden skulle deres moralske og sædelige forhold gennem visitatsen overvåges og i tilfælde af brud registreres og indberettes til den verdslige administration. Herved blev der tilføjet et væsentligt disciplinerende aspekt til kirketugtens og visitationens teologiske legitimitet. Kirketugtens opvindelse i sjælesorgen blev suppleret med en social omsorg, som var regulerende og opdragende, og tilsvarende fik visitatsen tilføjet en række kontrolfunktioner, som klart rakte ud over det strengt kirkelige. Herved synes den kirkelige udvikling under hertug Hans at have været helt i tråd med konfessionaliseringen i såvel Danmark som i de nordtyske, evangeliske territorialstater: Politiseringen af den evangeliske bekendelse og den statslige domesticering af f.eks. kirketugten og visitationen var en helt gennemgående tendens i periodens statsdannelser.

Hans den Ældre som 'summus episcopus'

I forlængelse af den lutherske øvrighedslære blev hertug Hans fremskrevet som den øverste autoritet i hertugdømmet. Også på det kirkelige område blev han den øverste leder, og i sit forhold til gejstligheden overtog han den rolle, som bisperne havde haft før reformationen, nemlig som kirkens værner og gejstlighedens leder og beskytter. Den lutherske forestilling om øvrigheden som *summus episcopus*, som den øverste ansvarlige for det kirkelige samfund, modsvarer fint hertug Hans' rolle som en evangelisk landsfader.⁷

En forudsætning for at være den ansvarlige for områdets gejstlighed var at den var i hertugens varetægt. Hermed adskilte forholdene sig ikke synderligt fra, hvad man kunne opleve i Kongeriget, hvor præsterne ligeledes blev underlagt verdslig administration og omstødt til en statslig embedsmandsstand.

I Den danske Kirkeordinans 1537/1539 blev præstestændens placering i den kongelige administration omtalt i forbindelse med ordinationsbestemmelserne.⁸ Inden et præsteemne kunne betrede prædikestolen og forkynde budskabet, var der en række retningslinjer, som

strikt skulle følges.⁹ Efter at menigheden havde udvalgt sig et præstemne, »med et got rycte om et got leffnet oc gode seeder«, skulle de sende ham til stiftets biskop, så han kunne overhøre den kommende præsts faglige såvel som personlige kvalifikationer, og såfremt han blev fundet egnet skulle han efterfølgende modtage kollats, som på kongens vegne blev udstedt af den lokale lensmand. I forbindelse med udstedelsen af kollats skulle præsten under håndspåleggelse fremsige en ed, hvorved han svor øvrigheden tro- og huldskab. Herefter var præsten at regne for en kongelig embedsmand, en statstjener.¹⁰

Sognepræsternes formelle tilknytning til den verdslige administration under Hans den Ældre minder i det store og hele om situationen i Kongeriget.¹¹ Alligevel var der enkelte forhold, som var anderledes: For det første blev der aldrig indsat en egentlig biskop (superintendent) i hertug Hans' område, som det ellers var bestemt i Den slesvigholstenske Kirkeordinans 1542. De tre regerende hertuger, Adolf, Christian III og Hans den Ældre, indtog hver sit område som landsherre og summus episcopus – med den øverste lovgivningsmyndighed og kirkehøjhed. Men om de også i praksis udfyldte den rolle, som Kirkeordinansen 1542 ellers havde foreskrevet superintendenterne, er vel et fortolkningsspørgsmål. I hvert fald stod herredsprovsterne umiddelbart under de hertugelige øvrigheder, mens det til gengæld var provsterne, som skulle eksaminere de nykaldede præster og forestå ordinationen.¹²

En anden forskel i præsternes tilknytning til den verdslige administration mellem hhv. Hertugdømmerne og Kongeriget skyldtes edsafleggelsen. Eftersom der allerede fra 1528 var etableret en tradition for at nyansatte præster i Haderslev- og Tørning len skulle aflægge ed til øvrigheden, kan det undre, at præsterne ikke skulle fortsætte denne praksis og aflægge en tilsvarende ed til hertug Hans, som det modsat var tilfældet i Kongeriget.

Da Christian (III) overtog ledelsen af Haderslev- og Tørning len 1525 og gennemførte en fyrstereformation med en tilhørende ordination, de såkaldte Haderslevartikler, indførte han også en ed, som alle områdets præster skulle aflægge til ham som øverste kirkeansvarlig. I eden skulle præsterne sværge at vogte over menighedens gudfrygtighed og aldrig forsvare eller forkynde nogen anden lære end den lutherske. For selv at være et godt eksempel til efterfølgelse skulle de også sværge at afholde sig fra drukkenskab og andre laster – og nok så væsentligt, at være den nådige hertug Christian tro og lydige.¹³

Udover at være en religionsed, hvormed præsterne skulle fralægge sig det katolske åg og afsvære enhver vranglære, skulle eden også tjene dels som et kommissorium for det moralske indhold af præsteembedet, så præsternes uplettede moralske og sædelige liv kunne være et forbillede for menigheden, og dels som en lydighedsed til hertugen. Som sådan korresponderer den i alt væsentligt med den ed, som senere også de danske præster skulle aflægge under Christian III, og som blev indskrevet i Den danske Kirkeordinans 1537.¹⁴

Når præsterne i Haderslev og Tørning len således fra 1528 skulle aflægge ed til hertug Christian (III), er det bemærkelsesværdigt, at de efter 1544 ikke skulle sværge en tilsvarende ed til hertug Hans. Nok findes der en afskrift af en ed i hertug Hans' arkiv i Rigsarkivet, der i omfang er langt længere end de eder, som Christian som hertug og siden konge forlangte af sine præster, men denne ed er derimod kun en religionsed. Eden kommer hverken ind på præstens 'udenomskirkelige' embedspligter eller på hans forhold til hertugen på Haderslevhus, men fastlægger udelukkende den læremæssige side af præstens forkyndelse, med hovedvægten lagt på forvaltningen af nadverens sakramente.¹⁵

Ikke desto mindre fremtræder konturerne af hertug Hans som *summus episcopus* dog tydeligt i denne religionsed. Selvom præsternes embedspligter ikke direkte anføres, så understreger eden nemlig hertugens pligt såvel som rettigheder til at fastlægge den teologiske linje og derved gribe ind i kirkernes indre anliggender. Hvad angår især den læremæssige side af eden, synes der ikke at have været forskel mellem Christian III og hertug Hans' ret til også at regulere de indre anliggender.¹⁶ I den knap fire sider lange religionsed fastlægges ikke alene det teologiske indhold af nadverens sakramente, men forkyndelsens læremæssige grundlag såvel som dens afgrænsning til andre reformatoriske kirkeretninger og bevægelser, som f.eks. anabaptistiske, calviniske og zwinglianske, skal også afstemmes efter det gældende bekendelsesgrundlag.¹⁷ At hertug Hans kunne afkræve præsterne en ed på at følge et teologisk grundlag, som langt hen ad vejen var direkte forordnet eller i det mindste bekræftet af øvrigheden selv, modsvarer forestillingen om, at den der besidder landsherredømmet også bestemmer over de religiøse forhold indenfor landområdet – at herredømmet over kirken generelt følger landshøjheden. Som doktrin blev denne forestilling spidsformuleret ved Den augsburgske religionsfred 1555 med sætningen »*cuius regio, eius religio*«, hvilket i prak-

sis betød, at det ikke længere var kejseren, men derimod de enkelte fyrster, hertuger og landsherrer der besad retten over religionsudøvelsen og dermed retten over territorialstaternes konfessionelle grundlag.¹⁸

Selvom præsterne ikke skulle aflægge en egentlig politisk troskabsed til hertug Hans, gjorde hans kirkehøjhed sig gældende allerede fra delingen i 1544, og blev blandt andet manifesteret gennem kollatsbreve til de præster, som søgte kald i et af områdets sogne.¹⁹ Med kollatsbrevene blev præsterne underlagt den hertugelige ledelse og stiftsøvrighedens afgrænsning direkte sammenfaldende med den verdslige administrations.

Kollats og præsteadministration

Det var ikke nyt at knytte præsterne til den verdslige administration gennem kollatsbreve. Christian (III) havde allerede som hertug over Haderslev og Tørning len benyttet sig af kollatsbreve til områdets præster, og det fortsatte han med som konge over Danmark.²⁰ Med Kirkeordinansen 1539 blev kollatsudstedelsen overdraget til lensmandens som en embedsopgave, men udstedelsen skulle stadig foregå på kongens vegne.²¹ Dette mellemlid var imidlertid ikke nødvendigt for hertug Hans. Pga. hertugdømmets størrelse har han sikkert godt kunnet overkomme at udstede sine kollatsbreve personligt og derved bevare en direkte kontakt til gejstligheden ude i sognene.

Med patronatsretten til samtlige kirker i sit landområde havde hertug Hans den fulde myndighed til at kalde og indsætte præster. For i modsætning til situationen i Danmark, hvor det allerede fra 1540'erne blev almindelig praksis at afhænde – sælge eller forpagte – patronatsrettighederne og dermed også tienden til adelige, var kirkerne i Hertugdømmerne udelukkende underlagt den lokale landsherre.²² Ved indsættelse af præster, provster og visitatorer spillede hertugen derfor en helt afgørende personlig rolle.

Som et eksempel på et kollatsbrev kan nævnes brevet til Vincents Alberti af 24. marts 1550, hvorved han beskikkedes til visitator i Tønder amt.²³ I brevet understregede hertug Hans, at Alberti både skulle tjene som præst i Tønder (»kerckherrn zu Tundern«) og samtidig være »Superattendenten« over samtlige kirker i amtet, hvilket i denne sammenhæng betød visitator. Kollatsbrevene kan gennemgående læses som en slags fortegnelse over indholdet af det pågældende embe-

de. I sit brev fik Vincents Alberti i første række pålagt at oplyse menighederne om det evangeliske budskab og opdrage dem til af følge en god og ulastelig livsførelse (»wandel vnd leben«). Men fordi der var så stor 'nødtørrt og misbrug' i sognene, fik Alberti også pålæg om at visiterer alle kirkerne årligt, og i denne forbindelse skulle han ikke kun undersøge menighedernes sociale vandel, men også kontrollere kirkeregnskaberne. Over for den samlede menighed, det være sig gejstlighed såvel som sognebørn, der også omtales som undersætter (»sampt gemeinen vnderthannenn«), skulle han byde og befale på vegne af amtmanden i Tønder.²⁴

Netop ved at understøtte denne embedspligt, at Alberti skulle handle i forlængelse af den verdslige politik og evt. gentage de formaning og påbud, som allerede var offentliggjort af lensmanden, fremtræder provstens rolle som andet og mere end blot en visiterende gejstlighed med opsyn over det kirkelige område.

I et andet kaldsbrev gøres denne ikke-kirkelige del af provstens embedsopgaver. Da hertug Hans indsatte sin hofpræst Jørgen Boie som visitator på Nordstrand 1552, blev den teologiske side af embedsførelsen stort set gentaget. Det lå hertugen meget på sinde, at visitatoren skulle føre tilsyn med de religiøse tilstande i sognene, med menighedernes fromhed og ikke mindst med, om præsterne prædikede Guds ord rent og uforfalsket og forestod ceremonierne ensartet. Endnu en halv snes år efter udstedelsen af Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 var det af største betydning, at evangeliet blev udlagt ens i sognene, og at der ikke var indslag af katolske rester i forkyndelsen. Men i modsætning til bestillingen for Vincents Alberti fra 1550 kan man ved indsættelsen af Jørgen Boie se, at forestillingen om hertugens kirkehøjhed – og hermed myndighed over præsterne – er blevet væsentligt styrket. I brevet anføres der således, at visitatoren skal holde øje med livsførelsen hos præsterne, der omtales som hertugens (»vnnsren kirchen geleerte«), ligesom visitatoren selv omtales som hertugens egen forordnede (»vnsern geordnet«) superintendent.²⁵ Det er da også netop i rollen som hertugens betroede embedsmand, at Jørgen Boie senere gennem et befalingsbrev får pålagt at deltage i en tur til Nordstrand.²⁶

At de tilforordnede præster, provster og visitatorer underlægges hertugens personlige ledelse og får tillagt verdslige embedsopgaver, bliver kun tydeligere, jo længere vi kommer ind i hertug Hans' regeringstid. Da f.eks. Heinrich Dinggreve indsættes som provst over Haderslev provsti i 1572, får han en række kirkelige embedspligter i opdrag, som

stort set svarer til de ovennævnte. En forskel er dog, at hans opsyn med de konfessionelle forhold er udspecificeret i forhold til, hvad der var tilfældet hos Alberti og Boie, så at han nu særligt skal holde øje med, om Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 (»die Kirchenordinanzie diser Fürstenthumb«) og Augustana 1530 efterleves og holdes ved magt.²⁷ Igen skal provsten kontrollere menighedernes livsførelse og vandel og i det hele taget føre flittigt tilsyn med de kirkelige forhold. Men tydeligere end i de foregående breve fremgår det, at provsten i sit embede skal betragtes som en stats tjener. For embedsførelsen skal han direkte aflønnes af hertugens kammer (»vnser Chammer«), og til at forestå de administrative opgaver får han hjælp fra hertugens kancelli. Uden nærmere begrundelse bliver det bestemt, at provsten får stillet et bord og en dreng fra kancelliet til rådighed (»einen freyen tisch mit einem jungen vff vnser Cantzley halten«), hvilket ikke alene kan antyde, at provsteembedet herefter skal have en mere administrativ karakter, men også at denne del af embedet skal udføres i forlængelse af den verdslige kancelliforvaltning i Haderslev.²⁸

Hertug Hans: Præsternes væрге og mægler

Udover at kunne indsætte præster og fastlægge deres embedsmæssige opgaver gjorde hertug Hans' kirkehøjhed sig også gældende på andre områder. Rollen som den øverste kirkeansvarlige med ansvaret for den rette forkyndelse og sameksistens blandt menighederne belyses gennem de sager, hvor sognebørnene beder hertugen om at mægler i retstvister på det kirkelige område. Det kan f.eks. være i forbindelse med, at præster klager over dårlig økonomi pga. manglende tiendebetaling, eller at bønderne er halsstarrige når præsten påtaler evt. problemer i sognene.²⁹ Præsten i Aastrup, Laurentius Michaelis, indklager således i 1572 en bonde for at insistere på at føre sin forte, dvs. sin drivvej til kreaturerne, over præstegårdens ager og engarealer og i øvrigt nægte at svare tiende. En tilsvarende klage lyder i 1579 fra præsten i Linned, Laurentius Martini, om at nogen har inddraget noget af præstegårdens jord, og han appellerer nu om at få den hertugelige del af tienden med de tilhørende bol overdraget som underhold gennem et stykke tid.³⁰

For at komme økonomisk trængte præster til undsætning har hertug Hans i flere tilfælde bortforpagtet vikariegods, dvs. små jordtilliggende, der undertiden også omtales som kirkelige len, der før refor-

Også i hertug Adolfs gottorpske del af hertugdømmene har halsjern været i brug i forbindelse med den kirkelige tugt. Desværre er der kun bevaret halsjern fra Aabenraa amt. Selvom der ikke er overleveret forordninger vedr. menighedsregulering og kirketugt fra hertug Adolfs regeringsperiode, har halsjern med stor sandsynlighed været at finde ved mange kirker i hertugdømmet Gottorp. Halsjernet ved Klipleve Kirke hænger nu inde i selve klokkehuset, men har oprindeligt været ophængt på et af klokkehusets hjørner, som det endnu kan ses ved Varnæs Kirke. Foto: Mogens Christensen.

mationen blev testamenteret til sognekirken for at afholde udgiften til et sidealter med tilhørende messestiftelse.³¹ Sammen med kirkernes øvrige værdier i jord og gods tilfaldt disse vikarier kongemagten ved reformationen, som ved Hertugdømmernes deling kom til at høre ind under hertugerne som deres private ejendom. Derfor kunne hertug Hans »also der furstlichen Oberkeit« enten forpagte det tidligere vikariegods til dårligt stillede præster, som det oftest er tilfældet med forpagtningerne på Nordstrand, eller afhænde dem som beneficium for lang og tro tjeneste i hertugens sold, hvilket f.eks. Jørgen Boie opnåede, da han fik det såkaldte hr. Sebes len i Fjelstrup på livstid.³²

Forpagtningsbrevene har sandsynligvis været tænkt til offentliggørelse fra prædikestolen. Ikke sjældent lyder der en hertugelig befaling om, at menighederne herefterdags skal respektere den pågældende overdragelse til præsten, og at han skal oppebære den indkomst og rente, som er forbundet med jordtilliggendet. I brevet til Jørgen Boie bliver det yderligere understreget med påbud og befaling, at

hvis sognefolket lægger rænker for præsten og er til hindring og besvær, vil de straks hjemfalde til hertugens straf og unåde («vnser Straff vnd vngnade»³³

Hertugens rolle som *summus episcopus* illustreres ligeledes i de tilfælde, hvor præsterne som embedsmænd direkte anmoder om hertugens beskyttelse. Det er f.eks. tilfældet med præsten i Spandet, Arest Pedersen, der i 1570 klager over at være blevet banket med en tyk stok af Mourids Podebusk, fordi han i embeds medfør og efter provstens anvisning havde formået en af godsejerens bønder.³⁴ At Spandetpræsten appellerede til hertugen som beskytter og værge for kirkens folk, kan i sig selv ikke undre, men hertugens rolle som kirkeherre lader sig måske bedst belyse, når det drejer sig om interne forhold i menighederne. Det kan være i forbindelse med sager om uoverensstemmelser mellem degn, præst og menighed om almindelige dagligdagsting, og hvor hertugen som mægler skal søge at løse konflikterne. Det er f.eks. tilfældet, da hertugen mægler i en tilsyneladende banal strid om skovhugst mellem Niels Kragelund og præsten i Vonsbæk 1575, hvis egentlige årsag måske skal søges i det dårlige forhold mellem præsten og menigheden, som må have stået på over længere tid.³⁵ I hvert fald er hertugen allerede flere år tidligere blevet involveret i stridighederne i Vonsbæk. I foråret 1571 klagede præsten Nicolaus Johannis over, at han på vejen hjem fra Haderslev var blevet overfaldet af Christen Gymoes i Aastrup pga. stridigheder om et gærde mellem deres marker.³⁶ Men endnu værre gik det et par dage senere, da Christen Gymoes blev overfaldet af præsten og måtte ty til nødværge, hvorved han formentlig havde såret præsten. I brevet til hertugen oprulles i korte træk begivenhedernes gang ifølge Christen Gymoes: Sagen var den, at han havde set præsten komme ridende og havde henvendt sig til ham. Gymoes kunne ikke forstå, hvorfor præsten skulle besvære dem, de stakkels sognebørn, med så stor skade pga. markgærderne, og havde ved den lejlighed sagt til Nicolaus, at han jo burde være den mand i sognet, der satte sig op imod al »Uret og Ubillighed«. Herpå blev præsten så rasende, at han trak sit værge – sandsynligvis en stok – og forsøgte gentagne gange at ride Gymoes over.³⁷

Præsten som hyrde og moralens vogter

Sagen mellem Nicolaus Johannis og Christen Gymoes tematiserer to væsentlige forhold ved hertug Hans' kirkepolitik: Dels at hertugen

inddrages som præstens væрге og første appelinstans, dels at en repræsentant fra menigheden i Vonsbæk antyder den tanke, at præsten med sin gode og moralske opførsel skal være en hyrde for menigheden. Det er interessant, at menigheden selv udtrykker forestillingen om præsten som et særligt moralsk forpligtet medlem af menigheden, og at denne forestilling indgår som argumentation i henvendelsen til hertugen. En lignende forestilling om præsten som moralsk pejlemærke formuleres i årene 1570–1573 af menigheden i Øsby, der gentagne gange skriver til hertugen. Sagen er den, at de ønsker at beholde den kapellan, som de midlertidigt har fået som erstatning for deres sognepræst, som ligger i sygeseng. Senere ønsker menigheden, at hertugen skal indsætte kapellanen som deres sognepræst, fordi de uden præst føler sig som en flok får uden hyrde.³⁸

Når der er blevet ofret så meget opmærksomhed på præsternes faglige og moralske duelighed, på deres evangeliske sindelag og deres forhold til sognebørnene, skyldes det netop forestillingen om, at præsten skulle være menighedens hyrde: At leve moralsk forsvarligt, anstændigt og sømmeligt var derfor ikke kun en kristen dyd, men også en væsentlig del af præsternes embedspligt. Og som beskytter af de kirkelige og religiøse forhold i området har det været hertugen magtpåliggende, at kun moralsk ansvarlige præster blev indsat i de vakante kald.

Allerede under hertug Christian (III) var en betingelse for at få et kald, at præsten havde en ulastelig livsførelse. I Haderslevartiklerne 1528 blev det påkrævet, at områdets præster skulle leve tugtigt og føre et kristeligt levned og ikke leve i fråds og druk. De måtte ej heller hengive sig til ægteskabsbrud, hor eller anden utugt.³⁹ Og hvis de brød med disse moralske påbud, ville de falde i unåde hos hertugen. Meningen var, at de ikke kun skulle være et eksempel ved deres ord, men også i kraft af deres liv og gerning.⁴⁰ Af den grund skulle provsterne ikke alene kontrollere menighedernes gudfrygtighed og bibelkendskab, under visitatsrejserne skulle de også have opsyn med præsternes vilje til at efterleve de moralske bud.⁴¹

Præsterne i Haderslev og Tørning len har allerede fra Haderslevartiklerne 1528 været klar over, at de i embedsførelsen var underlagt en stram moralkodeks. Haderslevartiklernes krav om god moral kom også til udtryk i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542, hvor det blev bestemt, at den kommende præsts vandel og omdømme skulle omtales ved ordinationen.⁴²

På baggrund af Jørgen Boies indberetning fra 1564 om kirkeforhol-

dene under hertug Hans ved vi, at præsterne gennemgående har søgt at efterleve kravene fra Haderslevartiklerne og Den slesvig-holstenske Kirkeordinans om god opførsel og moral – hvad de også havde aflagt ed på.⁴³ I tråd med den gældende kirkelovgivning blev præsterne, ifølge Jørgen Boie, formanet til at være kristne i såvel lære som levned (»beide jnn lere vnnnd leuende christlike vnd recht«), så de kunne være til nytte som et godt eksempel for menigheden (»ein gut exempell vnnnd sehr nutte«).⁴⁴ Forestillingen om præstens hyrderolle ligger ikke langt herfra.

I et brev til provsten i Haderslev, Johan Vorstius, 1555 lader hertug Hans forstå, at han fremover kun vil have præster ansat, som har opfyldt Kirkeordinansens krav om at være eksamineret ved et universitet og som er ærbare og skikkelige. Inden et præsteemne indsættes i et kald, skal hans lære, tugtelse og vandel efterforskes og overhøres (»lehre, zucht vnd wandel erforschet vnd verhört werde«), hvilket begrundes med en tidstypisk eskatologisk frygt. Fordi tiden er knap og farlige sekter truer med at lede menighederne lukt i fordærv, må præsten om nogen være den, der holder skansen. Det er derfor af største nødvendighed, at præsten med sin livsførelse udstikker kursen og tilskynder til en indre oprustning på den moralske front.⁴⁵

Anledningen til brevet var, at provsten i Haderslev, Johan Vorstius, havde fundet en mulig præst til indsættelse i Maugstrup (»Mau-storp«) sogn, men hvis omdømme hertugen ikke var helt overbevist om. På trods af alle hans meritter og gode papirer fra universitetet i København havde hertugen bemærket, at der med hans opførsel lod meget tilbage at ønske. I brevet til provsten fremføres hertugens personlige krav om præstens skikkelighed, som formuleres på lige linje med ordinansens mere formelle krav om fornøden teologisk uddannelse. Som patron over kirkerne i sit hertugdømme havde hertug Hans det sidste ord at skulle have sagt, og det faldt ikke just ud til præstens fordel: Fordi skikkeligheden endnu ikke havde indfundet sig, kunne præsten ikke uden videre tilstedes et så højt og vigtigt embede, som præsteembedet i Maugstrup.⁴⁶

Opmærksomheden på præsternes moral blev som nævnt berørt i stort set samtlige kollatsbreve, der blev udstedt i forbindelse med ordinationen. Især var opmærksomheden rettet mod præstens forhold til menigheden, som skulle være godt og gnidningsfrit, og mod præstens rolle som hyrde for sognebørnene. Som det f.eks. er tilfældet med bestallingsbrevet til provsten i Haderslev, Henrik Dinggreve,

På to af klokkehusets hjørner ved Varnæs Kirke kan der endnu ses halsjern, hvor syndige og ubodfærdige sogneborn kunne sættes fast til offentlig beskuelse. At blive fastlænket til klokkehuset og få konsekvensen af et brud med de kirkelige bud stillet til skue, har været en voldsom og social stigmatiserende straf for synderen. Samtidig må det også have haft en præventiv funktion: Menigheden kunne se, hvad et brud på buddene og præstens formaninger direkte ville medføre. Foto: Mogens Christensen

blev det heri slået fast, at han ikke alene selv skulle efterstræbe, men også motivere menigheden til en god livsførelse (»gutem wandell vnd leben verhalten vnd erzeigen«), så det kunne afhjælpe alt det modbydelige, som gik i svang.⁴⁷

I tilfælde af at præsten ikke kunne efterleve den moralske forpligtelse, men gav sig lysterne i vold, var der ingen pardon for hertugens unåde. Et lidt trist eksempel på dette findes i en sag fra 1549 mod Jørgen Barsøe, der som præst i Fjelstrup måtte stå anklaget for ægteskabsbrud.⁴⁸ I et fællesbrev til hhv. provst Anthonius Keyser og sekretær Hieronimus Boldigk afvejer hertug Hans det utilstedelige i handlingen i forhold til såvel præstens moralske embedsforpligtelser som frygten for Guds fortørnelse, og begge dele vejer lige tungt. Fordi der var tale om en grov last i menneskets natur, ville det selvfølgelig forårsage Guds vrede, undergang og fordærv (»dem Almechtigen schweren zorn, vntergang vnd vorderp geursacht«), hvilket burde være straf nok i sig selv. Og hvis præsten nu blot havde undskyldt sin ugerning, gjort afbigt og stået åbenbart skrifte i kirken, kunne

sagen vel også have endt her. Men desværre og til hertug Hans' store ærgrelse kunne præsten kun bekende sin skyld og stå ved sin forbrydelse. Mindre ærgerligt blev det ikke af, at den syndige netop var præst, hvis ord og gerning skulle være andre til eksempel (»einer geistlichen personn, den andern zu eksempel sein sollt«). Straffeudmålingen kunne derfor ikke bare stoppe med Guds vrede.⁴⁹ For netop fordi Jørgen Barsøe ved god opførsel skulle være et forbillede, måtte det modsat også betyde, at afstraffelsen af en præst skulle tjene andre til skræk og advarsel (»vnd damitt andere darduch abgeschreckt«). Denne skærende logik fremføres nu af hertugen, og i brevet til Sivert Rantzau lufter han sine planer for domsafsigelsen. Det er af afgørende betydning, at det ikke alene er tale om et brud på de kirkelige anvisninger, som eksempelvis De ti bud, men at det i ligeså høj grad handler om embedsforsømmelse og et brud på de forpligtelser, der blev indgået i forbindelse med præstens indsættelse.⁵⁰ Udover at skulle rammes af Guds vrede og fortørnelse blev det nu bestemt, at Jørgen Barsøe først skulle fængsles et halvt år og udrede en større bøde, og når denne del af straffen var afsonet, skulle han forvises fra sit embede i tre år og sone sig med hertugen, kirken og den skadeslidte part i sagen.⁵¹

Sagen mod præsten i Fjelstrup må have været betragtet med stor alvor. Ikke alene var situationen penibel, fordi forbryderen var gejstlig, men i sig selv var sager om hor og ægteskabsbrud alvorlige. Sagen mod Jørgen Barsøe kan næppe have motiveret en separat ægteskabslovgivning for området, men ikke desto mindre udstedtes knap et års tid efter en ny forordning mod hor og ægteskabsbrud, der således blev den første af hertug Hans' kirkerelaterede forordninger.⁵² Inden vi ser nærmere på disse forordninger, som i langt overvejende grad har et disciplinerende sigte, og hvis religiøse legitimitet knytter an til den kirkelige tugt, skal vi først kaste et blik på de særskilte og lokalt gældende kirkeordninger.

Hans den Ældres kirkeordninger

Som den eneste af de tre regerende hertuger udstedte Hans den Ældre separate kirkeordninger med lokal gyldighed. I alt udstedtes tre ordninger for hhv. Nordstrand 1556, Tønder by og amt 1556 samt en noget senere for Rendsborg amt 1573.⁵³ Efter indholdet at dømme bør disse kirkeordninger mest af alt betragtes som vedhæng til Den

slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542. De berører således ikke den teologiske side af kirkens funktioner, men synes gennemgående at være skrevet for at tilgodese de problemer, som har været lokalt. I første række drejer det sig ikke overraskende om økonomiske problemer, om f.eks. rentetagning, opkrævning af tiende og brugen af kirkens jord, men også problemer af mere social art bliver der taget hånd om.⁵⁴

Kirkeordningen for Nordstrand er den ældste og har på flere punkter dannet forlæg for de to andre. I indledningen blev ordningen begrundet med de ukristelige forhold, som dagligt gik i svang. På trods af at Nordstrand allerede var omfattet af Den slesvig-holstenske Kirkeordinans, hvis erklærede mål var at sørge for menneskets salighed og Guds ære, så havde hertugen hørt og ved selvsyn erfaret, at der stadig var for mange onde, ryggesløse og ubodfærdige sjæle, som var kirken til besvær. Deres foragt for det saliggørende ord ville nedkalde Guds vrede og unåde – til fortjent straf for de få, men til uretfærdig skade og ulykke for de mange.

Det var for at komme dette uvæsen til livs, at kirkeordningen for Nordstrand blev udstedt. Ud over de økonomiske forhold, som kirkeordningen lovgiver om, rummer den også en række socialregulerende tiltag, som senere skulle blive gentaget og yderligere understreget i de følgende forordninger. For at forbedre de ubodfærdige skulle sognebørnene gennem katekisering lære om sandheden, vejen og livet og respektere de kirkelige bud og befalinger. Det blev således bestemt, at de skulle holde helligdagene i hu og mindst én gang ugentligt høre en prædiken og bede en bøn. Det skulle være slut med at løbe ind og ud under messen, ligesom det aldeles skulle være forbudt at søbe brændevin, øl og vin under tjenesten.⁵⁵ Og i fald hårdhuede syndere måtte fremture og sidde præstens formaninger om overholdelse af hertugens forordninger overhørig, skulle stalleren, hertugens repræsentant på Nordstrand, have mandat til at idømme lovovertræderne en straf. Til Guds ære skulle søndagene fremover tilbringes i ro, og der måtte ikke arbejdes eller udrettes andet, end hvad der kunne tjene til kristen tugt og gudfrygtighed.

Udover helligdagsreguleringer blev der i kirkeordningen fastsat regler for blandt andet skolevæsenet, der med oprettelsen af to nye skoler skulle forbedres, og for den kirkelige forlovelse, så der kunne sættes en stopper for unges hemmelige forlovelser.

I kirkeordningen er der en forholdsvis stor eksponering på præs-

tens embedsfunktioner. Der bliver selvfølgelig ikke rokket ved de pligter, som præsterne allerede ifølge Kirkeordinansen 1542 skulle udføre. Men ikke desto mindre træder forestillingen om præsten som statstjener og som den, der har opsyn med menighedernes moral, endnu tydeligere frem i disse lokale kirkeordninger. For Nordstrand blev det bestemt, at præsterne fra prædikestolen skulle formane menigheden til at afholde sig fra ugudelige laster, ligesom præsterne i øvrigt heller ikke selv måtte beflitte sig med noget, der kunne være Gud til fortørnelse. Hvis præsterne skulle komme til at bryde med denne bestemmelse, skulle de på lige fod med sognebørnene få hertugens straf at mærke.

I kirkeordningerne indtager prædikestolen som medium en afgørende rolle. Ud over at præsterne herfra skulle kundgøre hertugens befalinger og forordninger, skulle stalleren mindst én gang om året have adgang til prædikestolen, så han på vegne af den verdslige øvrighed kunne oplæse det, der var blevet besluttet om stort og småt.

Hvor kirkeordningen for Tønder amt 1556 i overvejende grad sigter mod at komme kirkernes økonomi til undsætning med reguleringer af kirkens jorde, agre og tiendeforhold, tager kirkeordningen for Rendsborg amt 1573 tråden op fra ordningen for Nordstrand.⁵⁶ Det, der er i fokus, er menighedernes mangel på fromhed, respekt og almindelig god opførsel. Indledningsvist begrundes ordningen med den store helligbrøde, som er udbredt i sognene. I stedet for at gå til kirke og give sig ind under Kristi ord og nåde opsøger menighederne hellere »die krüge und bierhauser« eller – endnu værre – spadserer rundt på kirkegården og bedriver tuskhandel. Helligdagene bliver ikke holdt, men beskæmmes af en vanhelligende letfærdighed, som f.eks. kommer til udtryk ved, at sognebørnene hverken skrifter eller modtager nadverens sakramente.

I modsætning til den første kirkeordning for Nordstrand 1556, bliver der i ordningen for Rendsborg amt fastlagt en bødetarif, som skal afholde folk fra at forsømme deres kirkegang. Dels forbydes enhver form for krobesøg (»krogereye«) og indtag af alkohol før gudstjeneren, dels skal menighederne generelt have forment adgang til kroer og vinstuer i kirketiden. Og dersom nogen befinder sig et sådant sted, da skal både beskænkeren og den beskænkede straffes med bøder på hhv. ti og fem mark.⁵⁷ Samtidig pålægges magistraten at føre flittigt tilsyn med, at sognebørnene ikke opholder sig andre steder end i kirken, når nadverens sakramente skal forvaltes.

Som et middel til at få folk i kirke bestemmes det, at et halsjern skal monteres på enten kirkens mur eller fastgøres til lindetræet på kirkegården, så folk, der opholder sig omkring kirken uden at gå til gudstjeneste, kan sættes fast. Formålet med denne anordning bliver for en sikkerheds skyld forklaret med, at det skal henlede opmærksomheden på, hvad der kan ske, hvis man forsømmer forkyndelsen af Guds ord. Ligeledes skal også alle lediggængere pågribes og sættes i jern (»auch solche lediggenger angreiffen und in die eisen setzen sollen«).⁵⁸

Både i selve Rendsborg by og i landsbyerne skal der føres kontrol med kirkeordningens overholdelse. I Rendsborg lå ansvaret hos borgmestrene og råd, som skulle inspicere og give agt på alt, som stred imod ordningens ordlyd, mens landsbyerne skulle kontrolleres af hertugens foged og kirkeværgerne, og ethvert tilfælde af brøst og lovbrud skulle indberettes til øvrigheden.

Sanktionerne for overtrædelse af kirkeordningens bestemmelser, som blandt andet kriminaliserer afholdelse af fester og slægtsgilder (»blutgilden«) i forbindelse med de kirkelige højtider, er hårde. Som andre ærekrænkende straffeformer, hvor den dømte udstilles til almindelig hån og fornedrelse for menigheden, typisk på byens torv til offentlig beskuelse, måtte straffen for brud på kirkeordningen få fatale følger. Enhver, som ringeagtede det hellige sakramente og førte et ubodfærdigt levned, skulle også i døden få det ubodfærdige og ukristne at mærke – måske som en forsmag på livet hinsides. Som ukristne måtte lovovertrædere nemlig ikke begraves i indviet jord, dvs. på kirkegården, men skulle i stedet jordes et fjernt sted i ensomhed uden ceremoni, sang og optog.⁵⁹ En sådan socialstigmatiserende straf har været den værst tænkelige i et samfund, hvor det religiøse spillede en alt overskyggende rolle, og må samtidig have hensat den efterladte familie i skam og ikke mindst frygt for at blive ramt af Guds straffende ris.⁶⁰

Hertug Hans' motivation for at udstede en kirkeordning for Rendsborg amt lå lige for: Den var alene udstedt for at sikre den kristne vandel (»wandels und wesen«) hos menighederne og en sund og virksom prædiken i kirkerne. I modsætning til den tidligere kirkeordning for Nordstrand, som skulle offentliggøres af præsten fra prædikestolen, skulle ordningen for Rendsborg offentliggøres af hertugens amtmand, borgmestre, råd og fogeder, og de skulle oplæse den for menighederne på tinge.⁶¹ Ingen skulle være i tvivl om kirkeordningens overordnede indhold og sigte.

Halsjernet ved Højer Kirke var oprindeligt ophængt umiddelbart foran kirkediget på torvet, men indgik dog som sådan i en kirkelig sammenhæng. Den offentlige fremstilling af den syndige blev ikke mindre ærekrænkende ved, at den 'fromme' menighed måtte defilere forbi for at komme i kirke. Som sådan har halsjernets oprindelige placering i Højer modsvaret forholdene i Kongeriget. Som det kan ses af Hans Resens prospektkort over bl.a. Horsens har placeringen af halsjern, kag og gabestokke på torvet foran kirken været helt almindelig. Foto: Mogens Christensen.

Disciplinering og adfærdsregulering af menighederne

Når hertug Hans kunne omtale sine kirkeordninger som deciderede politiforordninger, var det ikke uden grund. Begrebet 'politi' havde en anden betydning end i dag og bør egentlig oversættes med 'orden'. I periodens tyske lovgivning er bestræbelsen på at holde »gute Ordnung und Policey« ofte nævnt synonymt som det overordnede mål, og det samme kan man se i den danske lovgivning. I f.eks. Den koldingske reces 1558 tales der om at holde »god skick oc polliti« udi købstæderne, og tilsvarende kan man i hertug Hans' forordninger møde bestræbelsen på at holde orden og justits (»Gute Pollicey, reyne Justicia und gleich und recht erholten«).⁶²

Begrebet 'politi' dækker således over noget helt centralt ved øvrighedens embedsforpligtelser. Hans Tavsen kan f.eks. hævde, at det eneste, den verdslige øvrighed har mandat til, er at udgive »love og statutter for en god politi og for et fredsommeligt verdens regimente,« hvorimod alt om tro og nåde hører kirken til.⁶³ Det er i forlængelse heraf, at hertug Hans i 1570 kan udtale, at hans kirke- og politiforordning for Nordstrand fra 1556 ikke længere håndhæves. Som vi har set, angik kirkeordningen for Nordstrand ikke de indre kirkelige anliggender, men derimod den ro og orden, som var nødvendig for at sikre den evangeliske gudstjeneste.⁶⁴

Det er vanskeligt at skelne mellem kirkens behov for tugt og den verdslige øvrigheds bestræbelse på at opretholde god orden og politi. Grænserne for, hvornår kirketugten ophører og den verdslige magt i form af menighedskontrol og socialdisciplinering begynder, er uhyre flydende. I flere tilfælde er interesserne sammenfaldende og den bagvedliggende legitimitet identisk.

Hertug Hans havde som verdslig øvrighed det overordnede ansvar for menighedernes frelse og for de 'udenomskirkelige' forhold.⁶⁵ Med sværdet i hånd skulle han sikre rammerne for at den lutherske forkyndelse og kirkeordning kunne holdes ved magt og ikke blive forstyrret af hverken ydre omstændigheder eller indre laster og tilbøjeligheder, og det sidste var absolut den største trussel. Overfladisk forfængelighed og kødets fristelser lurede nemlig overalt. Hvis ikke den verdslige øvrighed dæmmede op for den slags med stram lovgivning, ville afmagten overfor det uafvendelige, overfor undergangen og forfaldet ødelægge det gode regimente på jord. Det er i hvert fald en retorik, som er typisk i begrundelsen for at regulere menighedernes dagligliv.

Det religiøse hensyn ved menighedsreguleringen flyder derfor som en understrøm gennem en stor del af hertug Hans' forordninger: Det leverer ikke alene en overordnet forklaringsramme, som giver lovgivningen legitimitet, men også en berettigelse for at inddrage 'det kirkelige' i disciplineringsarbejdet.⁶⁶

Langt hen ad vejen kan kirkens og den verdslige øvrigheds interesser her gå hånd i hånd, for begge har de som udgangspunkt stort set de samme mål. Hvor kirketugten som et sjælesørgerisk middel har omsorgen for sognebørnenes frelse som ledetråd, således har også den verdslige øvrighed et ansvar for, at de får indpodet en vis portion gudfrygtighed i sig. Og netop gudfrygtighedens vilkår skal nu forbedres ved at begrænse mened, usædelighed, helligbrøde og unødigt luksusforbrug.

Mened: Udover en hofordning fra 1544, som blev udstedt umiddelbart efter delingen, udgives den første socialdisciplinære forordning i 1549, og den omhandler mened. Ed spillede nok en mindre rolle i det daglige sociale liv, men var som bevisførelse allerede fra tidlig middelalder en hævdunden praksis på tinge, som kunne få afgørende betydning for, om der skulle fældes dom, eller om nåde skulle gå for ret. Sandsynligvis var eden også i den almene bevidsthed en fasttømret måde at skelne rigtigt fra forkert: Når eden var aflagt, stod det sagte til troende. Derfor var det en voldsom – og samfundsnedbrydende – forseelse, når der ved mened bevidst blev svoret falsk. Det var forstillelse og løgn, og som sådan et direkte brud på det andet bud.

På mange måder minder denne forordning om mened om Christian III's forbud mod mened i den anden københavnske reces af 1537. Ligesom her blev straffen for mened takseret til afhugning af to fingre, nemlig de to hvormed der var svoret falsk.⁶⁷ Også forbud mod banden og sværgeren, som er en lidt anden variant af bruddet med det andet bud, var typisk for perioden. Selv om hertug Hans ikke lovgiver på dette område, så er den bagvedliggende præmis i forbudene for hhv. mened og banden identisk, nemlig at tage Guds navn forfængeligt.⁶⁸ I forordningen om mened understreges det, at en meneder ikke alene vil være til stort besvær ved retssagerne; ved at tage Guds navn forfængeligt og afgive falsk vidnesbyrd vil han tilmed bryde med de guddommelige bud (»das man seinen namen nichtt vorgeblych furen unnd falsche gezeugnus gebenn sollen«), og derfor døm-

mes til fortabelse af sjælens frelse og salighed. Derfor befaler hertug Hans, at han som en af Gud indsat øvrighed ikke vil tolerere mened, og at menedere herefterdags skal forfølges og straffes.⁶⁹

Helligbrøde: På samme måde som at tage Guds navn forfængeligt var helligbrøde et moralsk anliggende, hvori både verdslige og gejstlige interesser kunne mødes. To forordninger fra hhv. 1550 og 1551 omhandler helligbrøde. I den ene indgår helligbrødbestemmelserne sammen med bestemmelser om ægteskab og hor, hvorimod den anden er en decideret helligdagsforordning stilet til adelen.⁷⁰

Det centrale i Hans den Ældres forordninger er påbuddet om helligholdelsen af søn- og helligdagene. Der må selvsagt ikke arbejdes i kirketiden, alle skal have mulighed for at høre Herrens ord og modtage nadverens sakramente, og der må ikke drikkes og spilles kort hverken før eller under selve kirkegangen. I forordningen af 15. maj 1550, der vedrører Haderslev og Tørring amter, er det amtmanden, der skal holde opsyn med forordningens overholdelse og evt. straffe lovbruderne. I den senere forordning af 21. marts 1551, der er stilet til adelen, men som udtrykkeligt angår dens undergivne bønder, er det derimod adelen selv, der skal føre opsyn med, om forordningen effektueres. I denne sidste forordning træder hertug Hans' rolle som landsherre med ansvaret for menighedernes frelse for alvor frem. For når forordningen i første række er stilet til adelen, er det ikke mindst for at imødegå det problem, at de kunne være til hindring for bøndernes adgang til gudstjenesten. Her lyder opfordringen om, at de på helligdage skal lade kornet stå i marken og ikke beflitte sig med 'tidsligt arbejde'.⁷¹ Den kærlige Gud skal æres, og man må derfor afholde sig fra tyngende arbejde.⁷²

I hertug Hans' helligdagsforordninger bliver menighederne påbudt at efterleve kirkens bud om at opsøge Guds ord. Men herudover foregår der også en disciplinering af menighedernes almindelige dagligliv, der både hvad angår mened og helligbrøde skal indrettes efter hertugens diktat. Selvom legitimiteten ligger i den verdslige øvrigheds ansvar for gudfrygtigheden og sjælefrelsen, så manifesterer forordningerne også en udtalt demonstration af, at magten udgår fra den verdslige administration på Haderslevhus.

Usædelighed: Dette bliver ikke mindre tydeligt i de to forordninger fra hhv. 1550 og 1577, hvormed der rettes et frontalt angreb på me-

nighedernes sædelighed.⁷³ Begge forordninger har som overordnet mål at forhindre giftermål mellem nærtbeslægtede og dermed blodskam. Forbudene begrundes ikke overraskende i de bibelske forskrifter, efter hvilke Gud vil straffe den, som skænder de hellige ordninger, som f.eks. ægteskabet, eller geråder ud i hor (»hurerie«) og anden syndig last. Men på lige linje omtales også Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 og dennes regulering af moral og sædelighed som juridisk kilde. Hvad netop sanktionerne for usædelighed angår, så overgår 1550-forordningen dog umiddelbart kirkeordinansens straffeangivelser. Med henvisning til såvel den gejstlige som den verdslige ret skal den af Gud indsatte øvrighed have mandat til at straffe sådanne lovbyggere med sværdet. Ikke desto mindre omtales også den kirkelige straf for utugt, nemlig bandlysningen, som i praksis nok har været den mest udbredte: Såfremt jomfruskænderen eller ægteskabsbryderen ikke havde bekendt sin synd, bedt om bod og bedring og stået åbenbart skrifte foran menigheden, kunne han ikke få adgang til Herrens bord.

Som social straf har en sådan dom været voldsom stigmatiserende. I forordningen gentages stort set Kirkeordinansens forklaring herom, og det understreges, at ingen må have kontakt til en bandlyst. Som en synder skal den bandlyste være hjemfalden til ensomhed og isolation og må ikke have adgang til nogen form for social sammenkomst, det være sig bryllupper, barmedåb og andre fornøjeligheder (»als kosten, kindelbirn unnd andernn frolicheidenn«).⁷⁴

En forsmag på denne udstødelse af menigheden må Peter Iversen fra Wimmersbüll, et par kilometer vest for Süderlügum, have oplevet. Sagen var den, at han havde kastet sin kærlighed på sin hustrus kusine, der var pige i huset, og havde beligget hende. Hun blev gravid og kunne med tiden ikke skjule, at kærligheden havde båret frugt. Tilsyneladende syntes hertugen ikke, at lovens strengeste straf skulle bringes i anvendelse. For mens begge parter sad fængslet i tårnet på Tønder Slot, rådførte han sig med amtmanden i Haderslev, Sivert Rantzau, om alternative løsninger på sagen. Resultatet blev, at selvom amtmanden i Tønder havde mandat til at straffe på livet, så skulle nåde gå for ret. Peter Iversen blev indstævnet for herredstinget og idømt dels en pengebøde, dels en kirkelig bodsgang: Som en bandlyst skulle Peter Iversen ved et åbenbart skriftemål bekende sin skyld og gøre bod, inden han kunne genoptages i menigheden. Den gravide kusine skulle derimod forvises fra Tønder amt.⁷⁵

At problemerne med hor og andre former for brud på Det sjette bud både var et gejstligt og verdsligt anliggende, understreges af, at provsterne sammen med borgmestre, rådmænd og byfogeder i fællesskab skulle holde opsyn med mulige forbrydere. I den senere forordning fra 1577, hvor det forbydes at indgå ægteskab i tredje grad, motiveres det med bestræbelsen på at opretholde den kristne vandel og ikke foragte Guds natur.⁷⁶

Luksus: I modsætning til de ovennævnte forordninger var der imidlertid andre, der havde et mere standsbevarende og socialstratificerende sigte. Dette kommer først og fremmest til udtryk i de fire luksusforordninger, som hertug Hans lod udgå i årene 1551 og 1566.

Det var ikke et særsyn at udstede forordninger, der regulerede og begrænsede forbruget af luksus i såvel dagligdagen som ved fester. Luksusforordninger var helt almindelige og havde været det siden middelalderen, hvor deres berettigelse typisk blev begrundet ud fra både økonomiske og religiøse hensyn.⁷⁷ Bortset fra den sidste luksusforordning for Haderslev by 1566, der mest af alt tangerer en regulær politiforordning med lokal købstadgyldighed, synes det religiøse ansvar at udgøre den væsentligste legitimitet i hertug Hans' forordninger om luksus og overforbrug.

I de to første forordninger fra 1551, der stort set er identiske, og som samme dag blev udstedt for hhv. Tønder by og Kær herred, bliver der især gået i rette med det statusmanifesterende forbrug af luksus ved bryllupper og begravelser.⁷⁸ Da der var stor prestige forbundet med at invitere så mange som muligt med til de kirkerelaterede fester og sammenkomster, blev det nu ned til mindste detalje fastlagt, hvor mange der måtte deltage ved bryllupper og begravelser, hvor mange dage festerne måtte strække sig over, og hvor meget der måtte serveres. Reguleringen er gennemgående motiveret ud fra omsorgen for de fattige, som ved højtider ikke vil stå tilbage for byens bedrestillede og de hertil hørende normer. At skulle leve op til en social praksis, som rækker ud over ens stand, er til stor skade og fordærv (»schadenn und vorderff«).

Derfor blev antallet af inviterede gæster ved bryllupper og barnedåb reguleret, ligesom der også blev fastsat restriktioner for omfanget af bespisningen, der herefter kun måtte udgøre fem retter. Hvis det viste sig, at der blev inviteret flere med, eller at der blev serveret mere end det påbudte, skulle det straffes med en bøde på ti gylden for hver ulovlig

ret eller person. Byens råd fik til opgave at føre flittigt opsyn med forordningens overholdelse og idømme bødestraffene, hvoraf den ene halvdel skulle tilfalde hertugen og den anden byrådet i Tønder.

Forordningen afsluttes med en opfordring om, at borgerne skal betragte restriktionerne som en kærlighedsgerning, som hertugens omsorg for menighedernes eget bedste, og den samme omsorg gør sig stort set også gældende i luksusforordningen for Kær herred, hvor grænserne for luksusforbruget dog yderligere er indsnævret.⁷⁹ Selvom det ikke nævnes, hvordan kontrollen med forordningens effektivering skal udføres på landet, må den være overgivet til enten herredsfogeden eller til herredsprovsten, som havde pligt til at undersøge, om menighederne skikkede sig efter hertugens befaling og levede i kristen vandel.⁸⁰

I de to sidste for hhv. Nordstrand og Haderslev fra 1566 er der sket en voldsom stramning mht. til disciplineringen og adfærdsreguleringen.⁸¹ Helt i tråd med den kongerigske luksuslovgivning ligger grundelsen for de regulerende tiltag i Nordstrand-forordningen inden for både en økonomisk og religiøs forklaringsramme. Det anføres således, at de umiddelbare konsekvenser, som er forbundet med forfængelighedens og ødselhedens store pengespild (»geltspildunge«), kombineret med at ingen vil vige tilbage for den anden, hvad angår luksus i klædedragt, vil komme sognebørnene dyrt at stå. Tilmed vil denne forfængelighed nedkalde Guds vrede – ikke kun for hin formastelige, men for hele Nordstrand, som vil hjemfalde til undergang og fordærv.

Det er interessant, at hertug Hans' pligt til at forfølge sit kristne ansvar for menighederne italesættes under henvisning til begrebet »gemeinen nutz«. Ikke alene er det en formel berettigelse for disciplineringen, men det illustrerer også tilstedeværelsen af et luthersk syn på øvrighed, hvis magt skal respekteres og omsorg for sjælens frelse efterkommes. Øvrighedens ansvar for »gemeinen Nutz« udlægges som omsorgen for almenvellets bedste, dvs. for menighedernes velfærd og retfærdighed (»zu wollvart und allem guten gereichen«), og det er netop det, den verdslige øvrighed har pligt til at beskytte. Uanset om det er med direkte henvisning til øvrighedens forpligtelser og rettigheder, som de formuleres i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542, eller til det lutherske øvrighedsbegreb i al almindelighed, så understreges det, at en stor del af hertugens mandat ligger i »den gode nødtørft«, dvs. i det, der *må* gøres for at genoprette det kristne samfund.⁸²

I sin efter tiden teoretiske fremstilling af magtens væsen søgte Frederik IIs hofpræst, Niels Nielsen Colding, at udrede nogle klare og på baggrund af Bibelen fast formulerede principper for den verdslige øvrigheds magt og embeds-område. Det blev allerede antydet i bogens titel: *De besynderligste Historier, Sententzer oc Exempler, som findis i Den hellige skrift om Øffrighedz kald, Regiment oc Bestilling, København 1567*. Bogens forside prydes med dette snit, en personificering af den lutherske øvrighed med sværdets magt i den ene hånd og den afvejede retfærdighed i den anden – og med det tunge ansvar for virkeliggørelsen af lovens tavler, de tid bud, om halsen.

En sådan religiøs legitimitet ligger som nævnt ikke til grund for Haderslev-forordningen.⁸³ I modsætning til de tidligste luksusforordninger fra 1551 er reguleringerne i 1566 blevet udspecificeret og differentieret efter social klasse og stand.⁸⁴ Begge forordninger gennemregulerer menighedernes dagligdag med påbud og forbud. Der reguleres for festernes beskaffenhed, for antallet af indbudte og for gavernes art. Der reguleres for, hvilke smykker der må bæres og af hvem, og ikke mindst for forbruget af klædedragt, hvis snit og kvalitet bestemmes ned til mindste udskæring og stoftype. I Haderslev-forordningen bestemmes det, at enhver efter stand og formue skal klæde sig som det er sømmeligt: Hvor byens fornemste borgere må anvende stoftyper som f.eks. silke og kammelot, må håndværkere kun benytte sig af engelsk klæde til kjortlen og ikke anvende fløj, hvorimod tjenestefolk må nøjes med at bære kjortel af almindeligt engelsk eller kølnsk klæde (»gemein Englisch oder Collnisch gewandt zu rocken«).⁸⁵

Kontrollen med reguleringens overholdelse var udover at være lagt i hænderne på magistraten i Haderslev også overladt til befolkningen

selv. F.eks. skulle gommen i forbindelse med bryllupsforberedelserne udfærdige en fortegnelse over samtlige indbudte, som borgmesteren skulle have i hænde senest søndagen før brylluppet, så der kunne holdes opsyn med, om reglerne blev efterlevet.⁸⁶

Som en variant af de religiøst motiverede forordninger indgår bestemmelserne om lediggang, tiggeri og ågervirksomhed, der for sidstes vedkommende måske mindre har med menighedernes dagligliv at gøre, end det var et teologisk problem.⁸⁷ Alligevel har kirkerne dog spillet en rolle for formidlingen af disse indgreb. I hertug Hans' første regulering af åger, der indgår i forordningen for Nordstrand om de verdslige sager i 1556, understreges det, at præsten har pligt til at orientere menighederne herom ved at oplæse forordningen fra prædikestolen (»von dem predigstulle«).⁸⁸ Det var alt om at gøre, at menighederne blev underrettet om, hvordan samfundet skulle restituere med reguleringer og forbud. Målet var jo at håndhæve »gute policey«, justits og retfærdighed.⁸⁹

Folkekulturens undertrykkelse

Undertrykkelsen af folkekulturen og dens brug af senmiddelalderlige, katolske rester stod centralt i periodens menighedsregulering. Der skulle renses ud i de overleverede traditioner ved især kirkens højtider, og det uanset om det religiøse indhold måske ad åre var glemt, udvandet eller internaliseret i en sådan grad, at det katolske element kun svagt bevidst – eller måske slet ikke – var til stede som en selvstændig del af traditionerne.

Et eksempel på en sådan tradition var den katolske korsebør, hvor der blev arrangeret folkelige processioner med afsyngelse af litaniet: Processionskorset blev om foråret båret rundt, så præsten kunne velsigne marker, enge, dyrehold og gårde. Selvom korsebøren blev søgt afskaffet ved både bispemødet 1540 og landemødet i Roskilde 1553, hvor den omtales som den »wgudelige korsbørd«, var den – som handling og rite – en så forankret del af folkekulturen, at den ikke uden videre kunne afskaffes.⁹⁰ Ved et senere landemøde i Roskilde 1581 må dette have stået klart. I hvert fald blev det tidligere forbud nu blot erstattet af en regulering af korsebøren.⁹¹

Ligesom korsebøren var »kirkegangskonernes indledning« en tradition, som gik tilbage til før reformationen. Efter at en kvinde havde født, var hun efter katolsk skik at regne for uren og skulle derfor på

ny ledes ind i kirken af sognepræsten. For at skræmme djævelen skulle hun ved kirken modtages med brændende kerter og vievand. Roskilde landemode forsøgte gentagne gange at afskaffe ritualet, men uden held. Som korsebøren har traditionen med »kirkegangskonernes indledning« sikkert tilfredsstillet et folkeligt behov dels for det spektakulære ved selve handlingen, dels for at bevare skik og brug, som havde været praktiseret i generationer.⁹²

Med luksusforordningen for Kær Herred 1551 forbød hertug Hans, at der blev afholdt kirkemesse med efterfølgende fest på kirkens indvielsesdag. Siden middelalderen havde det været en årlig tilbagevendende begivenhed, at sognepræsten på dagen for kirkens indvielse indledte gudstjenesten med foran kirkedøren at tale om den helgen, til hvis ære kirken var bygget, og om de relikvier, som kirken evt. var i besiddelse af. Men ikke sjældent antog denne taksigelsesfest en folkelig karakter, og mindre folkelig blev det ikke af, at årets største markedsdag ofte fandt sted på selve kirkemessedagen.⁹³ Når hertug Hans således forbyder afholdelse af kirkemesse, er det af to grunde: dels for at fjerne messens oprindelige katolske kerne, hvilket var en luthersk øvrigheds fornemste pligt, dels for at reducere antallet af festdage i almindelighed.

Det er da også i forlængelse af reguleringen for bryllup, barnedåb og begravelse, at kirkemessen omtales. Luksusforordningen kommenterer den store ødselhed, der ofte var forlenet med disse kirkereleterede fester og bruger det som afsæt for det forbud, som nu nedlægges mod kirkemesse (»hirmede alla kerckmissenn upgehavern sin und blivenn und gantz und gar keine kerckmissenn mer geholdenn«).⁹⁴ Som begrundelse anføres omsorgen for menighedernes eget bedste.

Lignende forbud gentages i den senere luksusforordning for Haderslev 1566, men her er det derimod majfesten og den efterfølgende dans om natten, som står for skud. Fordi majfesten var forbundet med mange letfærdigheder (»allerley leichtfertigkeit«) og ofte ødelagde arbejds moralsen hos byens svende, karle og piger, skulle denne sommertradition afskaffes. Fremover skulle det forbydes at hente majløv i skoven og arrangere dans om aftenen.⁹⁵

Majfestens folkelige karakter antydes i Johannes Oldendorphs selvbiografi, sandsynligvis forfattet omkring 1566.⁹⁶ Som præst ved Tre-enighedskirken i Haderslev har Oldendorph kunnet følge med i livet og årets gang omkring købstadens torv. I den sidste del af biografien,

der fremtræder som en slags dagbogsoptegnelser, har han under 1. maj 1566 noteret, at borgerne gik i optog med deres våben, valgte Jørgen Strømesen som majgreve. Til sidst blev der holdt en stor fest på rådhuset. Uden yderligere at kommentere festlighedernes omfang nøjes Oldendorph med at konstatere, at man dagen efter kunne se majgreven løbe rundt om torvets fontæne »nøgen i en særk«, som var han »grebet af et svært vanvid.«⁹⁷

I samme kategori som bestemmelserne om kirkemessen og majfesten falder forbuddet mod fastelavn, som fik sin egen forordning i 1555 gældende for Rendsborg amt. Heri blev det fastslået, at fastelavn var en ukristen skik. Fastelavn er forstillelse og derfor løgn, og da buddene byder, at man skal holde sig til sandheden, skal det fremover være forbudt at udgive sig for at være en anden. Herudover er det også en skik, der udfordrer næstekærligheden. Som begrundelse for forbuddet nævnes, at man vil komme det uvæsen til livs, at fastelavnsdeltagerne udså sig et offer, til hvis hus man gik for at ruinere manden med idelig druk og fortæring.⁹⁸

Elimineringen af folkekulturens brug af mere eller mindre udtalte katolske former mødes med en generel bestræbelse på at fremskrive den lutherske teologi som religiøs autoritet. Alt hvad der strider imod bekendelsesskrifterne, dvs. Augustana 1530, Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 og hertug Hans' lokale kirkeordninger, kriminaliseres og forbydes. Som et led i konsolideringen af den evangeliske lære udstedtes der flere forbud mod gendøbere og sværmere, hvilket også var tilfældet i Kongeriget.⁹⁹

Nogen egentlig indholdsbestemmelse af disse afvigere og anderledestroende bliver der ikke givet. Forordningerne sigter nok mod gendøbere og sakramenterere, men typologien inkluderer tilsyneladende alt ikke-luthersk, der defineres som sværmere, radikale reformatorer, kættere og andre »unchristlichen secten«.¹⁰⁰ Som et ekko fra en fjern frygt for de samfundsomstyrtende, radikale reformatorer, der fulgte i kølvandet på de tyske bondeoprør i midten af 1520erne, henvises der eksplicit til erfaringerne fra blandt andet Münster. Selvom mange af de anderledestroende arbejder som nyttige håndværkere, skal man dog ikke glemme, hedder det, at selv samme folk anstiftede uro, krige og blodstyrtninger og var fjender af Guds fred.¹⁰¹ Derfor skal de forbydes, og enhver uanset stand der huser sådanne kættere, skal uden nåde straffes på liv, gods og ære – »andern zum exempell sey.«¹⁰² De fremmede selv skal derimod forvises eller idømmes hæfte.

Forbudet mod gendøbere og sakramenterere fra 1555 demonstrerer meget godt, hvilken rolle kirken indtog i forbindelse med effektueringen af verdslige mandater. Ikke alene blev det påbudt, at forordningen skulle opslås offentligt på kirkedøre, kirketårne og rådhus (»an denn kirchenturmen und rothaus angeschlagen werden«) og i købstæderne meddeles fra prædikestolen, da så mange som muligt skulle underrettes. Præsterne og provsterne skulle også selv føre tilsyn med, om menighederne plejede omgang med suspekte og anderledestroende. Hvis det var tilfældet, skulle de fremmede overhøres og eksamineres og i så fald overgives til den respektive øvrighed. Alt skulle ske til Guds ære, den almindelige velfærd og fædrelandets nytte (»Gottes ehr und die gemeinliche wolfart und nutzen des vatterlands«).¹⁰³

Overvågning og kontrol på sogneniveau

Overvågningen og kontrollen spillede en væsentlig rolle i disciplineringen og adfærdsreguleringen af menighederne, og bedre end nogen anden instans kunne præsterne inddrages i dette projekt. Allerede i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 blev der slået til lyd for gejstlighedens kontrollerende funktioner. Men med kirkevisitationsens baggrund i den sachsiske visitats, som den var beskrevet af Melanchthon i *Unterricht der Visitatoren* (1528), og som ifølge kirkeordinansen 1542 skulle ejes af alle sognepræster, var det først og fremmest den læremæssige side af præsternes forkyndelse og menighedernes kristne kundskaber, der skulle kontrolleres.¹⁰⁴

Superintendenten skulle årligt visitere stiftets kirker, drage omsorg for den rette lære og for forholdet mellem præst og menighed. Han skulle prædike for at fremme gudfrygtigheden og i øvrighedens navn formane folk til at sende børnene i skole og give dem en kristen opdragelse.¹⁰⁵

Med biskoppen skulle der følge en notar til at hjælpe med at registrere forholdene i sognene, så dokumentation kunne indsendes til kancelliet i Haderslev. Når denne regel indføres som et fast del af visitationen, kan det skyldes det økonomiske tilsyn, som var en del af visitatsen. I den danske kirkeordinans 1539 er der ikke et tilsvarende krav om, at en notar skal følge biskoppen under visitatsen, men til gengæld bliver det her understreget, at biskoppen sammen med lensmanden skal »beschriffue alting wdi klare Register«, hvoraf

Den retskafne gelejder et barn væk fra den syndige ungdom, der bedriver terningekast og kortspil, og peger belærende op på et af kirketugtens sanktionsmuligheder, halsjernet. I baggrunden ses en synder, der er fastspændt til et halsjern på en kag i nærheden af kirken, mens en gejstlig og to borgere ser på. Træsnit i Olaus Magnus' bog om det nordiske folks historie, Rom 1555.

det ene skal overgå til lensmanden, så ligningen af tienden kan blive mere præcis. Bestemmelsen om en medfølgende notar kan således som kontrolinstans have erstattet kravet om udarbejdelsen af de regnskabsmæssige registre. I hvert fald synes notarens opgave at have været at kontrollere regnskaberne i de enkelte sognekirker, som i det daglige skulle forestås af kirkevægerne.¹⁰⁶

Det er vanskeligt at afgøre, i hvilken udstrækning kirkeordinansens visitatsbestemmelser er blevet ført ud i livet. Noget tyder på, at den kirkelige kontrol og registrering såvel som effektueringen af menighedernes disciplinering og adfærdsregulering ikke er blevet efterkommet i tilstrækkeligt omfang. F.eks. bliver kravet om herredsprovsternes opsynspligt generelt understreget i deres bestallingsbreve. Ofte omtales deres pligt til at kontrollere de økonomiske forhold på lige linje med pligten til at føre tilsyn med de sociale tilstande. Da f.eks. Jørgen Boie i 1554 befales at deltage i visitatsen i Tønder amt sammen med Johan Vorstius, er deres opgave således både at føre kontrol med kirkernes årlige indkomster, som udførligt skal optegnes i et register (»clarlichen jn ein Register vorfassen«) og siden overgi-

ves til administrationen i Haderslev, og registrere alle fattige i Tønder by med navns nævnelse og føre dem til protokols.¹⁰⁷

Selvom bestemmelserne om notarens deltagelse i visitationen ikke umiddelbart følges op i bestallingsbrevene eller i de breve til amt-mændene, hvor en forestående visitats omtales, betyder det ikke, at visitationen blot blev betragtet som formel og uden alvor. Med faste udtryk gentages det, at visitatorerne skal registrere, give agt, føre kontrol, have flittigt opsyn, være agtpågivende, føre tilsyn osv. med både menighederne og præsterne, så intet lades upåtal.¹⁰⁸

For at hjælpe visitatorerne fik kontrollen i sognene tilført et vist lægmandselement. Givet var det, at der måtte en gejstlig til at kontrollere gudfrygtigheden og den kristne livsførelse, men hvad angår opsynet med den sociale adfærd blev der i 1564 til sognene i Haderslev og Tørrning amter forordnet nogle såkaldte »Wrogers«. Disse skulle være agtværdige og ærlige mænd, som havde til opgave at føre kontrol med især den sædelige og moralske tilstand i landsbyerne. I forordningen konkretiseres det, at de skal holde særligt øje med dem, der begår ægteskabsbrud og lever i synd og utugt, skænder fruere og jomfruer og ikke respekterer helligdagene, og dermed gør sig skyldige i helligbrøde. De skal også kontrollere, at der ikke finder vold og slagsmål sted i kirkerne, på kirkegårde og -veje, og at Guds fred i det hele taget ikke forstyrres. I hertugens navn skal de tilforordnede »Wrogers« gennem deres kontrol undertrykke alle laster og skændsler og holde tugt og ærbarhed (»zucht und erbarkeit«) ved magt. Når de opdager brud på den kristne vandel, skal det anmeldes til amtmanden, så forbryderen kan få sin tilbørlige straf.¹⁰⁹

Baggrunden for at indføre dette lægmandselement var, at der skulle strammes op omkring forbudet mod ægteskabsbrud, hor, utugt og helligbrøde, som det var beskrevet i forordningen af 1550.¹¹⁰ Og det er da også netop i kraft af denne socialdisciplinerende kontrol, at »Wrogers«-embedet kan omtales som »eine Art Kirchenpolizei«, men herudover er vores viden om udbredelsen og effekten af embedet yderst begrænset.¹¹¹ I Jørgen Boies optegnelser fra 1564 om de kirkelige forhold i Haderslev amt nævnes der i forbindelse med omtalen af provstens og skriverens løn, at der skal indsættes to »Wrogers« i hvert sogn (»twen wrogers jn jeder Caspell gesettet werden«). Igen understreges det, at deres opgave er at holde opsyn med lovbrud og anmelde det til amtmanden.¹¹² Ligeledes findes embedet også omtalt som »Sonntagsvogt«, der især skulle kontrollere menighedernes gudstje-

nestebesøg. Når det i kirkeordningen for Rendsborg 1573 omtales, at kontrollen med kirkegangen om søndagen var lagt i hænderne på kirkeværgerne og »unser vogdt«, kan der meget vel være tale om en lokal »Wroger«. I hvert fald har denne foged nøjagtig de samme funktioner som dem, der omtales i forordningen om »Wrogers« 1564.¹¹³

Når hertug Hans' »Wrogers« kun skulle beskikkes til embedet for ét år ad gangen, har det sikkert været for at undgå, at de skulle lægges for meget til last, blive isoleret eller få et dårligt rygte i lokalsamfundene. Ved at lade kontrollen og opsynet gå på omgang og foregå i hertugens navn har embedet været tænkt som en flydende instans i lokalsamfundet, ubundet af personlige forhold sognebørnene imellem. I modsætning til den ovenfra og ned førte kirkevisitats, hvor kontrollen blev udfoldet i et vertikalt spændingsfelt mellem provsten og den lokale menighed, har man med dette lægmandsembede kunnet lade kontrollen sive langt længere ned i samfundet og blive en horisontal og allestedsnærværende overvågning af sognenes sociale forhold. Herved minder disse »Wrogers« om den medhjælperinstitution, som med kirketugtsforordningen af 1629 blev forordnet i Kongeriget. Akkurat om hertug Hans' »Wrogers« skulle disse medhjælpere have opsyn med især de sociale tilstande og videregive oplysningerne til øvrigheden.¹¹⁴

Imidlertid synes de enkelte »Wrogers« ikke at have sat sig skriftligt spor. Senere beskrivelser af »Wrogers« antyder dog, at man fra centralt hold har været opmærksom på embedets vigtighed. På baggrund af visitatsberetningerne af den gottorpske generalsuperintendent Jacob Fabricius den ældre (1589–1640) ved vi, at der senest fra 1619 blev indsat »Wrogers« i stort set samtlige sogne i provstiet; et arbejde der i øvrigt fortsatte, da hans søn Jacob Fabricius den yngre overtog superintendenturen (1640–1645).¹¹⁵ En visitats af Nübel kirke og sogn 1631, et par kilometer nord for Slesvig, giver et godt indblik i, hvordan den lokale »Wroger« Lars Grum arbejdede. Under Jacob Fabricius' visitats anmelder Lars Grum Hieronimus Japsen fra Breking for kun meget sjældent at vise sig i kirken og for ikke at tage tilstrækkeligt vare om familiens gudfrygtighed; i hvert fald kan han se, at den til Hironimus Japsen hørende »Frauen-Stüle« i kirken ofte står tom. Ligeledes anmeldes bl.a. Hans Thomsen for helligbrøde for at fælde træ på en bededag, og Jürgen Rademacher anmeldes for næsten hver søndag at faldbyde sine varer på torvet i Slesvig.¹¹⁶ Selvom vi ikke

hører mere om de videre forløb, så antydes dog en procedure, der umiddelbart svarer til retningslinjerne for hertug Hans' »Wrogers« fra 1564: Daglige overtrædelser og forsømmelser af de kirkelige bud skal registreres og ved visitatsen videregives til herredsprovsten, så misdæderne senere kan indbringes for verdslig øvrighed.

Selvom der således findes eksempler på, at embedet i nogen udstrækning har haft en effekt, er eksemplets repræsentativitet problematisk. Sandsynligvis har de tilfornede »Wrogers« kun haft en begrænset betydning. Ved at skulle rekrutteres fra menighedens egne rækker har de tilhørt det samme netværk og været underlagt de samme interesser, sociale forhold og normer som dem, de skulle overvåge og evt. anmelde. Af hensyn til deres videre liv i menigheden kan det derfor tænkes, at de lokale »Wrogers« har set gennem fingrene med meget. Det har ikke været omkostningsfrit at anmelde nogen til den verdslige øvrighed, men har snarere været socialt undergravende og forbundet med en følelse af mistillid og af at vende fællesskabet ryggen. Måske er det netop det forhold, der ligger bag den aldrig svigende opmærksomhed på de lokale »Wrogers«, som fremtræder i både Jacob Fabricius den ældres og yngres visitatsberetninger. Ikke sjældent ses det, at der mangler »Wrogers«, og at embedet er forbundet med visse rekrutteringsproblemer.¹¹⁷ Det er derfor tvivlsomt, om de forordnede »Wrogers« nogensinde har haft den ønskede kontrolfunktion.

Kirketugt, straf og sanktion – en afsluttende bemærkning

Sanktionerne for at overtræde de kirkelige bud fandt – som vi har set – et klart udtryk i kirkeordningen for Rendsborg amt 1573. Heri blev der bestemt, at der såvel i Rendsborg by som i landsbyerne skulle opsættes halsjern ved kirkerne, så de sognebørn, der undgik kirkegangen, kunne sættes i jern til offentlig beskuelse.¹¹⁸ Selvom der ikke findes skriftligt belæg for, at halsjern blev forordnet i hertug Hans' øvrigt amter, antyder fund af halsjern imidlertid, at det ikke kun var i Rendsborg amt, at så probate midler blev taget i anvendelse. På baggrund af forholdene i Kongeriget og i hertug Adolfs gottorpske del af Hertugdømmerne, hvor der ved kirkerne i Varnæs og Kliplev endnu kan ses halsjern, er der stor sandsynlighed for, at halsjern og gabestokke også har været almindelig udbredt ved hertug Hans' kirker.¹¹⁹

Ud over denne korporlige afstraffelse har kirken i bandlysningen og i kravet om det offentlige skriftemål også haft et magtmiddel, som kunne forvaltes uafhængigt af den verdslige øvrighedsmagt. Selvom kirken ved reformationen mistede sin status som en til staten ligestillet øvrighedsmagt, så havde den i nøglemagten, i magten til at 'løse og binde', endnu et straffemiddel, der ikke stod tilbage for de vanværende sanktioner, som fandtes inden for det verdslige rettergangssystem: At blive lyst i band fra prædikestolen med navns nævnelse, skrifte foran menigheden, bekende sin synd og få tilsagt syndernes forladelse har som social stigmatiserende straf nok ikke været mildere end f.eks. en offentlig ærestraf ved kagen.

Retningslinjerne for bandlysning i Den slesvig-holstenske Kirkeordinans 1542 svarer stort set til Den danske Kirkeordinans 1537/39.¹²⁰ Her bestemmes det, at alle, der lever i åbenbar synd, som f.eks. ægteskabsbrydere, horkarle, ågerkarle osv., og som ikke lader sig påvirke af præstens formaninger og advarsler, indtil der er gjort bod skal have forment adgang til nadverens sakramente. For at bevare ro og orden i menigheden må den bandlyste dog nok få adgang til præstens prædiken, men den ekskluderende straf er umiskendelig: Den øvrige menighed må ikke have nogen »broderlig samkvem« med den bandlyste; han skal betragtes som et udstødt og frafaldent medlem og må ikke være nogen til last.¹²¹ Genindlemmelsen i menigheden kunne alene ske gennem skriftemålet, hvor den bandlyste skulle bekende sin synd, angre sine gerninger offentligt og modtage absolution.¹²² Det var det, Peder Iversen fra Vimmersbüll måtte gøre, da han var kommet for skade at besvangre sin kones kusine.¹²³

To gange årligt, nemlig palmesøndag og fjerde søndag i advent, skulle præsten forkynde navnene på sognets ubodfærdige, der ikke ville løses fra deres grove synd (»de vnbotuerdigen de van ehren gruweliken Sünden nicht laten willen«) og som derfor skulle holde sig væk fra alteret og den bekendende menighed.¹²⁴

Nadverens sakramente og den reglementerede kirkegang var i flere henseender en symbolsk – men derfor ikke mindre vigtig – bekræftelse på medlemskabet af det kristne samfund. Og vigtigheden har man fra verdsligt hold været klar over. I enkelte tilfælde ses det, at hertug Hans' lokale repræsentant prøvede at tilegne sig myndigheden over kirkens bandlysningspraksis ved at pålægge præsten at nægte et menighedsmedlem adgang til alteret. Det var f.eks. tilfældet med herredsfogeden i Kær herred, Jep Ibsen, der forment Jan Petersen ad-

gang til kirken og samtidig forbød sognepræsten at tildele ham nadverens sakramente.¹²⁵

Selvom det absolut var et særsyn, at man fra verdsligt hold så direkte søgte at bemægtige sig denne for den kirkelige disciplin så vigtige sanktionsmulighed, så illustrerer det en helt gennemgående og tidstypisk opmærksomhed på det religiøse og på muligheden for at domesticere kirkens funktioner i en politisk retning: 'Det religiøse' kunne levere legitimitet for såvel menighedsreguleringen som den verdslige magtudøvelse, kirken kunne indgå som et lokalt forvaltningsled i staten, og præsterne kunne optræde som stats tjenere ved blandt andet at kundgøre socialt regulerende forordninger og kontrollere, om deres indhold blev effektueret.

Bestræbelsen for at implementere netop disse muligheder i dannelsen af de tidligmoderne stater var noget, man kunne se over hele det evangeliske Europa, og langt hen ad vejen blev mulighederne også virkeliggjort – godt ledsaget af det lutherske kirke- og øvrighedsbegreb.

Som vi har set var Hans den Ældre fuldt ud opmærksom på fordelene ved at inkludere kirkens funktioner i sit statsprojekt. Som luthersk øvrighed fik han det øverste ansvar for områdets religiøse tilstand og for menighedernes moralske og kristne vandel, men ansvaret blev i praksis lagt i hænderne på præstene, der som hertugens lokalt placerede embedsmænd også skulle tjene som hyrder og moralske forbilleder. Gudfrygtighed og moral måtte jo fremmes, det var til almenvælets bedste – til menighedens »wollvart« og »gemeinen Nutz«.

NOTER

1. Luksusforordning for Tønder Købstad 22. marts 1551, in: *De hansborgske registranter*, (DHR.), bd. I p. 20f. Ved Caroline Emilie Andersen, København, 1943.
2. Litteraturen om Hans d. Ældre er af meget svingende kvalitet og findes spredt i oversigtsværker og div. indledninger; der henvises til flg.: K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev*, in: *Historisk Tidsskrift*, rk. IV, bd. 6, p. 341ff., Kbh. 1877-1878. T. Fink: *Hertug*

Hans den Ældre, in: *De Hansborgske Domme*, bd. I, p. 19-34, Kbh. 1994. H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, in: *Kirkehistoriske Samlinger*, (KHS), rk. 3, bd. I, p. 46-113, 687-741, Kbh. 1874-77. J. Skovgaard: *Sønderjyllands historie*, bd. II, p. 345-350, 354ff, 440-453, Kbh., 1937-39. C. Andersen: *Hans den Ældre*, in: *Dansk biografisk leksikon*, bd. IX, p. 80ff., Kbh., 1936. J. S. Jensen: *Hans den Ældre*, in: *Dansk biografisk leksikon*, bd. V,

- Kbh., 1980. L. Madsen: *Junker Christian og hertug Hans den Ældre*, in: De slesvigske hertuger, Aabenraa, 2005. W. Göbel et al.: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, bd. IV, p. 80–84, Neumünster, 1984. E. Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bd. II, 1517–1721, p. 139–151. Kiel, 1938. H. V. Gregersen: *Slesvig og Holsten indtil 1830*, p. 266ff, København, 1981.
3. Om delingen 1544: K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev*, in: *Historisk Tidsskrift*, rk. IV, bd. 6, p. 351. Skovgaard: *Sønderjyllands Historie*, bd. II, 345ff. Troels Fink: *Hertug Hans den Ældre*, p. 40–43.
 4. K. Hansen: *Hertug Hans den Ældre i Haderslev*, in: *Historisk Tidsskrift*, rk. IV, bd. 6, p. 350 (u. henvisning).
 5. *Ibid.*, p. 348, note 5.
 6. En oversigt over samtlige forordninger, som hertug Hans udstedte, in: DHR, bd. I, 299–304.
 7. E. Feddersen: *Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, bd. II, p. 139–140. Kiel, 1938.
 8. Trods kirkeordinansen også skulle gælde for Hertugdømmerne, var det imidlertid umuligt for Christian III at gennemføre en reformation her; bl.a. Ahlefeldterne var i kraft af deres katolske sindelag og tilknytning til bispestolen i Slesvig for dominerende en faktor til at kunne sidde overhørig. Hvor intet andet er nævnt, vil der i det følgende tages udgangspunkt i Den danske Kirkeordinans' danske oversættelse fra 1539. *Kirkeordinansen 1537/39*, (KO-1539), indledning, p. 37. Udg. v. Martin Schwarz Lausten. København, 1989. E. Hoffmann: *Der Sieg der Reformation in Schleswig und Holstein*, in: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, bd. III, p. 156f, 159ff. Neumünster, 1982.
 9. Om ordinationen i Kongeriget: KO-1539, p. 188–193. Udg. v. Martin Schwarz Lausten. København, 1989.
 10. KO-1539, p. 191.
 11. Om ordinationsritualet i kirkeordinansen for Slesvig og Holsten: KO-1542, p. 105ff.
 12. En samtidig beskrivelse af ordinationen under hertug Hans findes i Jørgen Boies (Georg Boetius') indberetning om de kirkelige forhold i Barved syssel. Indberetningen findes i to eksemplarer, hvoraf Rigsarkivets (RA) er udgivet af H. F. Rørdam in: KHS, rk. 2, bd. II, p. 265–281, og eksemplaret fra Landsarkivet i Åbenrå (Haderslev provstearkiv, nr. 533) er udg. in Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 250ff, som dog har udeladt beskrivelsen af provsteembedet.
 13. »Insuper Serenissimo principi meo Christiano eiusque successoribus fidelis ac obtemperans ero in omnibus licitis et honestis. Ita me dues adiuuet.« Eden er i hele sin længde gengivet i Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576 om Haderslevmødet 1528, hvor Christian (III) fremlagde Haderslevartiklerne for de fremmødte præster fra Haderslev og Tørring len og forlangte deres troskabsed. Denne findes in: RA, Hans den Ældres arkiv, D, 40, I, og er udgivet in: Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 254ff. Åbenrå 1986 Jf.: Rørdam: Bidrag til Slesvigs Kirkehistorie, in: *Kirkekalender for Slesvig Stift*, p. 146. Kbh. 1862. M. S. Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537–1559*, p. 58. Kbh. 1987. Hidtil har man kun kendt denne ed fra Thomas Knudsens indberetning, imidlertid findes der i Hans d. Ældres arkiv en edsformular fra 29. maj 1528, som stammer fra selve Haderslevmødet. I præampelen anføres, at arkitekterne bag hertug Christians reformation, Eberhard Weidensee og Johan Wenth, er til stede, og at stedet er Haderslevhus. I margin optræder navnet »Johanni Semiiori«, som det ikke er lykket mig at identificere. Edsformulærens højre margin er delvis beskadiget: »[...] PRINC[...] duci CHRISTIANO à parochis prouintiarum HADERSL[...] & DORNING prastitum anno XXVIII in castro Hadersle[...]» præsentibus Doctore Eberhardo Widense et M. Johanne Wand[...]« Ifg. Kromans re-

- gistrant *De sønderjyske fyrstearkiver* (vejl. arkivregistratur, bd. X, p. 72, Kbh. 1959) er der tale om en præstened fra 1578, men det må være en misforståelse. Edens af 29. maj 1528, in: RA, HdÆ arkiv, sager på papir, C, 27, læg 9.
14. KO-1539, p. 189.
 15. I seks punkter fastlægges eden således præstens brug af symbolerne, den rette lære med angivelser af bøger og bekendelser, hvilket i store og hele modsvares omtalen i KO-1542 (p. 189ff), dog med undtagelse af Luthers Store Katekismus, som præsterne hermed også forlanges at skulle kende. Herudover er der en detaljeret udlægning af det nadverritual, som præsterne skal forvalte, og ligeledes en klar modstand mod al papistisk og sværmerisk lære, som tilbagevises teologisk. Det er, som man ellers har antaget, ikke en ed tilsvarende den, hertug Christian (III) formulerede; se f.eks.: M. S. Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*. Eden i hertug Hans den Ældres arkiv er udateret og kan på baggrund af indholdet ikke umiddelbart tidsfæstes. RA, HdÆ, sager på papir, C, 27, læg 9.
 16. I den danske kirkeordinans 1537/39 understreges det, at den verdslige øvrighed har mandat til at sikre både gennemførelsen af forkyndelsen og rammerne, hvorunder kirken kan fungere; øvrigheden har derfor ret til at regulere bl.a. ceremonierne, visitatsen og tidspunktet for afholdelse af gudstjeneste. Lignende gentages i den slesvig-holstenske kirkeordinans 1542. KO-1539, p. 155. KO-1542, p. 23.
 17. RA, HdÆ, C, 27, læg 9. (Edens pkt. 3-6).
 18. Michael Mauer: *Kirche, Staat und Gesellschaft im 17. und 18. Jahrhundert*, p. 2f, München, 1999. Luise Schorn-Schütte: *Die Reformation. Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung*, p. 88ff., München, 2003.
 19. Et andet eksempel på tilstedeværelsen af princippet om »*Cuius regio - eius religio*« kan ses i den voldgiftssag, som udspillede sig mellem Ribe stift og administrationen på Haderslevhus om retten til kirkehøjheden i de sogne, som tidligere faldt ind under biskoppen i Ribe. Som opmand i voldgiftssagen blev August af Sachsen indkaldt 1578, og i hans afgørelse gjorde ovennævnte princip sig i høj grad gældende, således at de kirker, som tidligere hørte ind under Ribe, nu overgik til Haderslev i verdslige sager. Se: H V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 234-235. Åbenrå, 1986. Erich Hoffmann: *Das Kirchenregiment im Haderslebener Anteil Herzogs Hans' des Ö'fteren (1544-1580)*, in: Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, bd. IV, p. 81ff., Neumünster, 1984.
 20. Hertug Christian (III)s brug af kollats er omtalt i Thomas Knudsens indberetning fra ca. 1576, som er udgivet in: H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 254ff, om kollats, se p. 255 note 3. Endvidere er der bevaret fem kollatsbreve fra Christian (III)s administration fra årene 1529-1533 in RA., Hertug Christian (3.)s arkiv, pergamentsbreve, A, dokumenter vedr. indre forhold 1529- 1533.
 21. KO-1539, p. 191f.
 22. Jesper Thomassen: *Kirker og godsejere i Vestslesvig i 1500-1600-tallet*, in: Sønderjyske Årbøger, 1996, p. 57ff. Red.: Lars Henningsen. Åbenrå, 1996.
 23. I kaldsbrevet til Vincents Alberti benævnes han både som visitator, superintendent og provst. Superintendenterne i Hertugdømmerne kan ikke sammenlignes med embedet i Kongeriget, men bør snarest betragtes som en provst med overopsynspligt (jf. lat. »superintendare«). Brevet er udg. af Rørdam in: KHS, rk. 3, bd. I, 707ff.
 24. *Ibid.*, p. 707f.
 25. Brevet til Jørgen Boie, Georgio Boetio, af 20. sep. 1552 er udg. in: H. F. Rørdam: *Bidag til Sønderjyllands historie*, KHS, rk. 3., bd. I, 708f. Allerede 1548 var Boie blevet indsat som hofpræst i Haderslev og blev

- samtidig forlenet med kaldet i Vilstrup; i dette kaldsbrev er der dog primært lagt været på Boies kirkelige embedspligter. *Ibid.*, p. 705f.
26. Befalingsbrev til M. Jørgen Boie af 12. juli 1556, in: *Ibid.*, p. 718-718.
 27. Hertug Hans' bestalling for Heinrich Dinggreve af 11. nov. 1572 er udg. in: *Ibid.*, p. 737ff.
 28. *Ibid.*, p. 738.
 29. *Ibid.*, p. 111-112. Ved samme lejlighed kunne hertug Hans personligt henvende sig til de sognebørn, som nægtede at svare tiende eller som på anden vis var involveret i tiendeproblemer, som eksempelvis Povl Breyde blev det, da han tilegnede sig kirke- og præstetienden i Vilstrup (1. okt. 1552) og derfor modtog en skrivelse fra hertugen: *Ibid.*, p. 709.
 30. Udtog af andragender til hertug Hans om kirkelige forhold, in: *Ibid.*, p. 739ff.
 31. Forhold omkring vikarierne berøres i flere af hertug Hans' forordninger, se : DHR, bd. I, p. 46, 56f., 84, 242, 262.
 32. I forpagtningsbrevene omtales vikarierne også som len, oftest med førreformatoriske betegnelser, som f.eks. »heiligen Creutztes lehen«, »liebenn frauwen Lehenn«, »Sanct Catharinen«, »Sanct Annen Lehen«. Forpagtningsbrevene til hhv. præsten i Ilegruft (Illgrov?, Nordstrand) og kirketjenerne i Ham (Nordstrand) in: *Ibid.*, p. 724-726. Brevet til Jørgen Boie, in: *Ibid.*, p. 729ff. Også i Kongeriget kunne vikariegods henlægges som en del af præstens løn, hvilket f.eks. var tilfældet med kapellanen ved Nicolai Kirke i Svendborg, der i 25. jan. 1541 fik overdraget »S. Gertruds Vicarie« og to stykker jord på Tåsinge, in: DKL, bd. I, p. 171f. T. Dahlerup: *Vikar*, in: KHLFNM, bd. XX, 16ff. København, 1976.
 33. *Ibid.*, p. 730.
 34. Det drejer sig sandsynligvis om en bonde fra Spandetgård, som Podebusk gennem ægteskab var kommet i besiddelse af. Udtog af brev 16. juni 1570 fra Arest Pedersen i Spandet, in: *Ibid.*, p. 738. Om Mourids Podebusk: Henry Bruun: *Podebusk, Mourids*, in: Dansk Biografisk Leksikon, bd. XVIII, p. 437f. Red.: P. Engelstoft. København, 1940.
 35. Udtog af de forskellige dager, in: *Ibid.*, p. 112f. Allerede i Haderslevartiklerne 1528 (§16) var det bestemt, at hertugen var appelinstans i sager mellem præster og menigheder/bønder (»Wen ock die prestere mit den buren thwistich sin«): In: Gergersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 224-249, her p. 247. Aabenraa, 1986.
 36. Udtog af brev 26. april 1571 til hertug Hans, in: KHS, rk. 3, bd. I, p. 738.
 37. Hvad der siden skete i sagen oplyses ikke. Udtog af brev 28. april 1571 til hertug Hans, in: *Ibid.*, p. 738f.
 38. Udtog af andragender til Hertug Hans om præstekaldet i Øsby, se: H. F. Rørdam: KHS, rk. 3, bd. I, p. 107ff.
 39. Haderslevartiklerne §14: »Eth scholen ock die pristere ein tucktick vnd christlich leuent furen, nicht in fröb vnd schwelgerye leuen, nicht ebrecherige, huerige, effte ander vntuchtigheit driuen.« H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, p. 247.
 40. ...»nicht met dem worde alene, sunder ock mit leuende leren«, in: *Ibid.*, p. 247.
 41. Haderslevartiklerne §15: »Darum salen die praeuste ein sunderlich vpsein hebben vp die prester«, in: *Ibid.*, p. 247.
 42. KO 1542, p. 107.
 43. Se note 13.
 44. Jørgen Boies indberetning om kirkeforholdene i Haderslev amt (eller Barved syssel): H. F. Rørdam: KHS, bd. II, p. 265-282, p. 273ff. («Von des proustes Ambt»), p. 277f. («Von den Kerkenschwornen«).
 45. Hertug Hans' skrivelse til M. Johan Vorstius om ansættelse af egne præster, af 5. dec. 1555, er

- udg. in: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, rk. 3, bd. I, p. 716ff, her p. 717.
46. Hertug Hans til Johan Vorstius, 5. dec. 1555, om præstens egthed: »Als wir aber zuuormercken, so ist er der geschicklichkeit noch zur zeitt nicht befunden, das er zu solchem hohenn ampte zugelassen, sundern zu fernern Studien vnd vleysse vormanet worden:« Ibid., p. 717.
47. Bestallingsbrev til Henrik Dinggreve af 11. nov. 1572, in: Ibid., p. 737. Jf. skudsmålet for Johan Vorstius 1560, som roses for hans lære og kristelige livsførelse o.a., in: Ibid., p. 721.
48. Sagen er belyst i to breve fra hertugen til hhv. sekretæren Hieronimus Boldigk og provsten Anthonius Keyser og til lensmanden i Haderslev Sivert Rantzau, begge in: Ibid., p. 80–82.
49. Ibid., p. 80. jf. brevet til Sivert Rantzau, p. 81.
50. KO 1542, p. 107. Se note 46.
51. Som note 52.; se endv. DHR, bd. I, p. 13.
52. Forord. af 15. maj 1550 om ægteskabsbrud, hor, giftermål mellem nærbeslægtede samt helligbrøde, in: Ibid., p. 14ff.
53. Kirkeordningerne er udg. in: DHR, bd. I, p. 42–49, 55–59, 223–227.
54. Spørgsmålet om renten var et teologisk problem, da rentestagning var at betragte som ågervirksomhed. Ibid., p. 227.
55. »Unnd also auch in gedachtenn unserm lande der uncristische misbrauch zu befindenn, das unter der warendenn misse unnd predigt brandtwein, bihr unnd wein gepappet, so wollen wir hiemit ernstlichenn gepotenn und beholenn habenn,«- etc., in: Ibid., p. 45.
56. Kirkelig forordning for Rendsborg amt og Bordesholm Kloster af 18. februar 1573, in: Ibid., p. 223ff.
57. Ibid., p. 226.
58. Ibid., p. 226.
59. Ibid., p. 227.
60. I Kongeriget var der tilsvarende bestemmelser om, at bandlyste, der ikke havde gjort afbigt og stået åbenbart skrifte for den samlede menighed, kun måtte begraves i ikke-indviet jord. Allerede på synoden i København 1540 blev det bestemt, at »ordets og sakramenternes foragtere« fremover ikke kunne gøre krav på gejstlig betjening ved begravelse og at præsten kun måtte bistå med selve jordpåkastelsen, som skulle foregå uden ceremoni og prædiken. Den samme sanktion skulle gælde for dem, der havde begået sacrilegium, hvilket ikke kun omfattede helligdagsarbejde, men i lige så høj grad brud på kirke- og kirkegårdsfreden. Udover et par enkelte præsters vidnesbyrd om vanskeligheden ved at administrere denne beslutning, er vi imidlertid dårligt underrettet om i hvilket omfang disse ukristne begravelser fandt sted. H. F. Rørdam: *Forhandlinger på Roskilde Landemøde 1554 – 1569*, KHS, bd. IV, 1880–62, p. 490. Troels Lund: *Dagligt Liv i Norden*, bd. VII, p. 480. København, 1969. Poul Meyer: *Helligbrøde*, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, KLFNM, bd. VI, p. 382f. København, 1961. Om synoden i København 10. august 1540: Martin Schwarz Lausten: *Christian 3. og kirken 1537 – 1559*, p. 137f, København, 1987. Statutterne er udg. in: H. F. Rørdam: *Dansk Kirkelove*, (DKL), bd. I, p. 151ff. København, 1883. I biskop Jens Nilssøns visitatsbog for Oslo og Hammer stifter beskrives vanskelighederne med at afgøre, om den bandsatte »burde att leggis udj christen jord eller icke.« *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og rejseoptegnelser*, p. 499. Udg. v. Yngvar Nielsen. Kristiania, 1885.
61. DHR, bd. I, p. 49, 227.
62. Koldingske reces 1558, in: *Kolde-rop-Rosenvinge: Danske recesser og ordinanser*, p. 278. Kbh., 1824. Jf. Den odenseske reces 1539: »allehande Politi oc Skick«, in: DKL, bd. I, p. 134. Hertug Hans' forordning for Nordstrand af 22. juli 1556, in: DHR, bd. I, p. 50. Jf.: H.

- Kock: *Politimyndighedens oprindelse*, in: HT, bd. 82, p. 31. Kbh., 1982.
63. Her citeret efter: Martin Schwarz Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537 - 1559*, p. 114. København, 1987.
 64. Skrivelse til stalleren på Nordstrand (21. nov. 1570): Indledn. til kirkeordningen for Nordstrand 1556, in: *Ibid.*, p. 43.
 65. KO-1542, p. 9, 23ff.
 66. I DHR er det samlede antal 101, hvoraf ca. en fjerdedel har forbindelse til digebyggeriet i marsken. Bagerst i registranterne er der en kronologisk oversigt over samtlige forordninger. DHR, p. 299-304. Se endv. Troels Fink: *Hertug Hans den Ældre*, p. XXVIIIff., in: *De Hansborgske domme 1545-1578*, bd. I. København, 1994. Lennart Madsen: *Junker Christian og hertug Hans den Ældre*, in: *De slesvigske hertuger*, p. 100f. Aabenraa, 2005.
 67. H. F. Rørdam: DKL, bd. I, p. 12. DHR, bd. I, p. 8.
 68. J. O. Andersen et al.: *Kirkeleksikon for Norden*, bd. III, p. 224 (Opslag: Mened). København, 1921. KLFNM, bd. XI, p. 515f (Opslag: Mededmænd). København, 1966.
 69. Benådning i forbindelse med mened har sandsynligvis været det normale, se: Indledning og forordningen om mened af 1. januar 1549, in: DHR, bd. I, p. 6, 7-8. Hertug Hans lover senere helt at afskaffe ed ved mededsmænd og i stedet lade dokumenter og vidneudsagn indgå som bevisførelsen i retsplejen: Forordning af 20. nov. 1559, in: *Ibid.*, p. 87f.
 70. DHR, bd. I, p. 14-16, 19f. Forordningerne om helligbrøde foregriber på flere punkter helligbrødebestemmelserne i såvel kirkeordningen for Nordstrand 1556 som i lovgivningen i Kongeriget, som det f.eks. kan ses i Den dronningborgske reces 1551: Kolderup-Rosenvinge: *Danske Recesser og Ordinanser*, bd. IV, p. 237f. København, 1824.
 71. DHR, bd. I, p. 19.
 72. På baggrund af forholdene i Kongeriget synes det at have været et generelt problem, at få helligdagene overholdt. Allerede omkring 1540 kunne århusbiskoppen Mads Lang beklage adelens manglende vilje til at lade fæsterne overholde helligdagene, og sendte i den anledning et andragende til Christian III om problemet. Andragendet udateret, men henføres til omk. 1540; er udg. in: KHS, bd. IV, p. 731ff. Red.: H. F. Rørdam. København, 1860-62. Jf.: Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*, p. 138, 185. København, 1987. Peder Palladius har også omtalt problemerne med helligbrøde. Han kunne f.eks. huske, hvordan man i hans fødeby Ribe havde opsat bomme («holt svingler») ved indfaldsvejene, der om søndagen skulle holde befolkningen inden i byen og derved forhindre ægt, kørselshoveri, og noget lignende havde han set under studietiden i Wittenberg. Palladius: *Visitatsbog*, p. 53. Udg. v. Lis Jacobsen, Kbh., 1925.
 73. DHR, bd. I, p. 14-16, 265-266.
 74. *Ibid.*, p. 15. Jf. KO-1542, p. 13 («Wie man die Verstockten in den Bann tun soll»).
 75. Sagen mod Peter Iversen: Indledning til forordning af 15. maj 1550, in: DHR, bd. I, p. 13f.
 76. DHR, bd. I, p. 265f.
 77. H. Nielsen: Luksusforordning, in: KLFNM, bd. XI, p. 2-5. Kbh., 1966. Om luksusforordninger for Kongeriget i perioden: M. S. Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*, p. 129ff. Kbh., 1987. Benito Scocozza: *Ved afgrundens rand*, Danmarkshistorie, bd. VIII, p. 98ff. Kbh., 1989. Især: Leon Jespersen: *Statuskonsumtion og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet - en skitse*, in: 1600-tallets ansigter. Red.: S. Å. Nilsson et al. Lund, 1997.
 78. Forordningerne af 22. marts 1551 for hhv. Tønder by og Kær Herred, in: DHR, bd. I, p. 20-22, 22-24. Luksusforordn. er med stor sandsynlighed udgået til flere af Tøn-

- der amts herreder, men synes ikke at være overleveret: *Ibid.*, p. 22.
79. *Ibid.*, p. 22, 24.
 80. Det fremgik bl.a. af bestallingsbrevene for hhv. Vincents Alberti i Tønder 1550 og for Jørgen Bøje på Nordtrand 1552; brevene er udgivet in: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, rk. 3, bd. I, p. 707ff., 718.
 81. DHR, bd. I, p. 129–133, 139–146.
 82. *Ibid.*, p. 131. KO-1542, p. 23ff.
 83. Forordningen for Haderslev af 24. marts 1566 findes i en oversættelse in: M. Mackeprang: *En Luksusforordning for Haderslev fra 1566*, in: *Sønderjyske Aarbøger* 1897. Aabenraa, 1897.
 84. Om de enkelte stændere, se: *Ibid.*, p. 143 (»rattleute und furnembsten burger«), 144 (»handwerker else schneider, schuster, balbir, clein unnd grobschmiede, becker, peltzer und andere sollen«), 145 (»gemeine dinstknechte, meide unnd andere arbeitsleute in keller und buden«).
 85. *Ibid.*, p. 145f.
 86. *Ibid.*, p. 142.
 87. Tiggerforordningerne af hhv. 9. marts 1573 og 23. juni 1579 in: *Ibid.*, p. 228f, 286ff. Forordningen om lediggænger og herreløse landsknægte af 20. feb. 1572 in: *Ibid.*, p. 210–212.
 88. Forordning af 22. juli 1556, in: *Ibid.*, p. 49ff, 53. Yderligere to forordninger om åger udstedtes hhv. 1565 og 1579, den sidste dog som en fælles forordning: *Ibid.*, p. 122ff, 280ff.
 89. *Ibid.*, p. 50.
 90. *Bestemmelser, fattede paa Bispemøder i Kjøbenhavn 10. august 1540*, in: DKL, bd. I, p. 159. Ved landemødet i Roskilde 25. maj 1552 fremlagde Palladius en traktat for de fremødte provster om hvordan gudfrygtigheden kunne fremmes; heri omtales bl.a. det ugudelige ved korsebøren. Er udg. in: *Ibid.*, bd. I, 348. København, 1883. Om korsebør: Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. IV, p. 88. København, 1959.
 91. *Forhandlinger paa Roskilde Landemode 1570–1590*, in: Rørdam, KHS., bd. IV, p. 377. København, 1867–68.
 92. Bjørn Kornerup: *Den danske kirkes historie*, bd. IV, p. 91. København, 1959.
 93. Carl-Gustaf Andrén: *Kyrkmässa*, in: KLFNM, bd. IX, p. 675ff. København, 1964.
 94. Luksusforordning for Kær Herred af 22. marts 1551, in: DHR, bd. I, p. 24.
 95. Luksusforordning for Haderslev 24. marts 1566, in: DHR, bd. I, p. 145.
 96. Johannes Oldendorph: *Selvbioграфи*. Udg. v. A. Andersen. Aabenraa, 1966.
 97. *Ibid.*, p. 123. I Peder Palladius' visitatsbog er der flere formaninger til byens »vngekarle och drenge«, at de skal tage sig i vare og ikke gå over gevind, når sommeren skal føres i by med afholdelse af majfester. Palladius opfordrer dem til hverken at slås eller holde nattevagt ved majtræet (»ingen natter maa j vaage offuer ved maytræet«). Peder Palladius: *Visitatsbog*, p. 87. Udg. v. Lis Jacobsen. Kbh., 1925. Forbuddet mod majfester gentages gentagne gange i Kongeriget, som f.eks. ved landemoderne, hvor der især bliver slået ned på vågenætterne og »den Nattekvæden, som Majdrene bruge.« *Forhandlinger paa Roskilde Landemode 1570–1590*, in: H. F. Rørdam: *Ny kirkehistoriske Samlinger*, bd. VI, p. 360 (om »waagenetter«, forhandling 1570), 380 (om »nattekvæde«, forhandling 1586), København, 1867–68.
 98. Forordning af 10. februar 1555, in: DHR, bd. I, p. 32–33.
 99. Tre forordninger om gendøbere, sakramenterere, sværmere blev udgivet i hhv. 1553, 1555 og 1562; den første forordning er dog specifikt rettet mod sværmeriske præster på Nordstand, hvorimod de to sidste er fællesforordninger for Hertugdømmerne; er udg. in:

- DHR, bd. I, p. 26ff, 33–37, 99–103. Forordningen af 1. aug. 1555 blev oversat til dansk og blev meddelt lovkraft for Danmark 29. sep. 1555; er udg. in: DKL, bd. I, p. 485–487. Om gendøbere og sværere i Kongeriget: Bjørn Kornrup: *Den danske kirkes historie*, bd. IV, p. 128ff. Efterretninger om gendøbere i Hertugdømmerne: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, bd. IV, p. 647ff. København, 1867–68.
100. DHR, bd. I, p. 35, 101.
101. *Ibid.*, p. 35, 101.
102. *Ibid.*, p. 36.
103. *Ibid.*, p. 34, 36f., 103. Også senere blev de lokale præster inddraget i opsynet med mulige gendøbere; hertug Adolf iværksatte således en visitats for Hertugdømmet Gottorp i 1557 og afsatte sandsynligvis på baggrund af visitatorernes opfordring præsten i Tetenböhl, Ejdersted, Johan v. Linden for at sympatisere med gendøberne: H. F. Rørdam: *Bidrag til Sønderjyllands Kirkehistorie*, KHS, bd., IV, p. 538–39, 649. København, 1867–68.
104. KO-1539, p. 223. KO-1542, p. 191.
105. KO-1542, p. 141, 203, 205.
106. KO-1539, p. 223. KO-1542, p. 161, 219. At kirkeregnskaberne undertiden blev afskrevet og indsendt til kancelliet i Haderslev fremgår af skrivelsen til amtmanden i Tønder, Otto von Tynen af 9. dec. 1554, in: KHS., rk. 3, bd. I, p. 714.
107. Befalingsbrev af 22. dec. 1554, in: KHS, rk. 3, bd. I, p. 715. Tilsvarende embedspligter kan ses, da Vincent Alberti 1555 beskikkes til visitator i Tønder amt; brev af 24. marts 1555 in: *Ibid.*, p. 707f.
108. Et udvalg af hertug Hans' breve til – og om visitatorerne, hvori bl.a. tilsynspligten og den skriftlige registrering omtales, er udg. in: *Ibid.*, p. 707f (brev af 24. marts 1550 til Vincent Alberti om visitats i Tønder amt), 708 (brev af 20. sep. 1552 til Jørgen Boie om visitats på Nordstrand), 713f (brev af 9. dec. 1554 til amtmanden i Tønder, Otto von Tynen, om den forestående visitats i Tønder Provsti), 714f (brev af 22. dec. 1554 til J. Boie om deltagelse i visitatsen i Tønder amt), 716 (brev af 22. dec. 1554 til Otto von Tynen om visitatsen i Tønder Provsti). Herredsprovstens visitatspligter er også omtalt i J. Boies optegnelser fra 1564, udg. in: KHS, bd. II, p. 276. København, 1860–62.
109. Forordning af 7. juni 1564 om indsættelse af »Wrogers« i Haderslev og Tørring amter, in: DHR, bd. I, p. 119–121. Om der blev forordnet »Wrogers« i andre områder af hertugdømmet, har vi imidlertid ikke kildemæssigt belæg for. Også for at undgå ulovlig skovhugst blev der indsat en lægmandskontrol. To bønder i hver landsby i Haderslev amt skulle holde opsyn og sikre skovene mod forhugning. Lennart S. Madsen: *Junker Christian og hertug Hans den Ældre*, in: *De slesvigske Hertuger*, p. 100. Aabenraa, 2005.
110. DHR, bd. I, p. 15f. På baggrund af senere kilder fra 1630erne fremgår det, at de indsatte »Wrogers« undertiden fik opgaver, der rakte ud over kontrollen med det religiøse og moralske, som f.eks. at kontrollere måle- og vægtangivelser i boder og på torve. Om »Wroger«-embedet: Karl Schiller et al.: *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, («Wroger»), bd. V, p. 783. Bremen, 1880. O. Mensing: *Schleswig-Holsteinische Wörterbuch*, («Wröger»), bd. V, p. 720. Neumünster, 1973.
111. »Wröger«, in: Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*, bd. V, p. 720. Neumünster, 1973.
112. *M. Jørgen Boies Beretning om Kirkeordningen i Haderslev Amt*, in: KHS, bd. II, p. 280. København, 1860–62.
113. DHR, bd. I, p. 119ff., 226.
114. Forordning af 27. marts 1629 in: Rørdam: DKL, bd. III, p. 143ff. Kbh., 1889. Om medhjælperinstitutionen: Mogens Christensen:

- Kristendom og Kongedømme*, p. 186–191. Upubliceret magisterkonferens. Københavns Universitet, 2003.
115. *Die Visitationsberichte der Gottorfer Generalsuperintendenten Jakob Fabricius des ältern und des jüngern*, in: Schleswig-Holsteinische-Lauenburgische Landesberichte 1846, p. 20, 22, 23, 28, 165. Altona, 1846. Jf.: Ibid. 1847, p. (92), 99, 102. Altona, 1847. Wrogers-embedet omtales senere i tingbøgerne for Føhr og Amrum (1658–1671). En ed for embedet indføres på Føhr 1699, som dog synes at være skrevet over hertug Hans' forordning om Wrogers-embedet fra 1564. *Die Dingprotokolle der Westerherde Föhr og Amrum 1658–1671*, bd. I, p. 303 (1663), hrg. V. F. Faltings. Neumünster, 1990. Eden er udg. in: Heinrich Koops: *Kirchengeschichte der Insel Föhr*, p. 185. Husum, 1987.
116. Ibid., 1846, p. 22–23 Altona, 1846.
117. *Die Visitationsberichte der Gottorfer Generalsuperintendenten Jakob Fabricius*, 1846. Ibid., eks. p. 28.
118. DHR, bd. I, p. 226f.
119. Halsjernet ved Højer kirke, der oprindeligt var ophængt på en kag («Schandpfahl») ved kirkegårdsmuren ud til torvet, og som senere synes at have været anvendt i forbindelse med birkeretten, kan endnu ses ved våbenhuset; herom: C. C. Rolfs: *Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer*, p. 178–179. (Pretz, 1926) Højer. 2002. *Danmarks Kirker*, bd. XXI, p. 1026. Red.: Erik Moltke. Kbh., 1959. Ved flere kirker i Hertugdømmerne (og i de Kongerigske enklaver) blev halsjern senere enten nyanskaffet ved forordning af 1735 eller udskiftet: Således i Sottrup (gabestok kunne endnu ses i 1807), Lysabild (gabestok opsat 1735), Nordborg (halsjern nævnes i 1728), Skt. Jørgens kirke i Sønderborg (halsjern anskaffes 1602), herom: *Danmarks Kirker*, bd. XXIII (Sønderborg amt), p. hhv. 2227, 2402, 2173, 2062. Kbh., 1961. Tyrstrup kirke (gabestok og halsjern opsættes 1728–30); herom: Ibid., bd. XX (Haderslev amt), p. 278. København, 1954. Tinglev (halsjern hang endnu i begyndelsen af 1800-tallet på kirkens mur), Visby (gabestok og halsjern bevidnes 1730, måske identisk med det halsjern, der endnu kan ses på Tønder museum), Døstrup (Gabestok og halsjern indkøbes 1730), Skærbæk (1740), Rømø (gabestok bevidnes 1793), Skt. Nicolai Kirke, Tønder, (spor af halsjern i 1800-tallet); herom: Ibid., bd. XXI (Tønder amt), p. hhv. 1644, 1353, 1503, 1247, 1420, 940. Kbh., 1957. Klipleve kirke (halsjern kan endnu ses ved klokkehuset), Hjordkær (halsjern anskaffes 1637), Varnæs (halsjern hænger endnu på to af klokkehusets hjørner); herom: Ibid., bd. XXII (Åbenrå amt), p. hhv. 1968, 1818, 1891. Kbh., 1959.
120. KO-1539, p. 193ff. («Huorledis de forherdede skulle bandsettis»). KO-1542, p. 112ff. («Wo men in den Ban don schal de vorstoc-keden»).
121. Ibid., p. 113f.
122. Ibid., p. 91, 93, 95.
123. Om Peder Iversen, se note 75.
124. Ibid., p. 101.
125. Herom: *De Hansborgske Domme 1545-1578*, bd. I, p. 187. Red.: Troels Fink et al. København, 1994. Om forholdet mellem Jan Petersen og herredsfogeden, se indledningen til retsdagene i Tønder 9. – 21. marts, 1551 in: *ibid.*, p. 106f.